

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5725 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 13, No. 39, Winter 2024

Investigating and Studying the Array of Gravestones in the Historical Cemeteries of Mahabad

Esmaeil Salimi¹, Somaye Ghezelsofla², Mahsum Bayazidi³

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.27165.2536>

Received: 2022/12/04; Accepted: 2022/06/20

Type of Article: Research

Pp: 203-240

Abstract

The decorative motifs of gravestones reflect cultural, social and religious conditions, which are manifested in the form of different motifs. Studying the visible and hidden qualities of historical cemeteries is very important to understand the worlds and relationships governing past societies. In this research, which was carried out using the field and library data collection methods and written using descriptive-analytical method, the motifs and arrays on the tombstones of the historical cemeteries of Mahabad city were described, classified, designed, documented, and analyzed. The aim of this article is to understand the importance, and political, social and religious status of the city of Mahabad during the Islamic period by relying on written sources and archaeological evidence, including historical cemeteries. So far, no targeted archaeological survey has been conducted to identify and study the material that introduces these works. As a result, the study of the historical cemeteries of this region could depict the importance of this type of works in the archaeological studies of the Islamic period in Mahabad city and especially in Mukuriyan Kurdistan. The tombstones of the historical cemeteries of Mahabad as an example in the form of a statistical community, are comparable in terms of time and morphology with the tombstones of Mukuriyan Kurdistan and other regions of Iran, including Ardabil and Luristan. In this article, we try to answer these questions: Who were the prominent people buried in these cemeteries? And, what role or position did they play in the history of this region? And in the study of the literary inscriptions and the rich engravings of the tombstones of Mahabad cemeteries, in terms of the variety and quality of the works, what important cultural and social results of their era do they tell? The findings of the research indicate that most of the historical tombstones in Mahabad belonged to people with a high social status in the Mukuriyan region.

Keywords: Mahabad, Tombstone, Cemetery, Mukuriyan.

1. M.A. in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. (Corresponding Author)

Email: salimi.esmaeil@yahoo.com

2. PhD student in Archaeology, Department of History and Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Tehran Central Branch, Azad University, Tehran, Iran.

3. M.A. in Archaeology, Department of Archeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran

Citations: Salimi, E.; Ghezelsofla, S. & Bayazidi, M., (2024). "Investigating and Studying the Array of Gravestones in the Historical Cemeteries of Mahabad. Pazhoeshesh-ha-ye Bastan Shenasi Iran, 13(39), 203-240. doi: [10.22084/nb.2023.27165.2536](https://doi.org/10.22084/nb.2023.27165.2536)

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5181.html?lang=en

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons.

Introduction

From the beginning of human thought until today, one of the most fundamental thoughts has been the issue of death and the world after it. This vision, in all societies, has had a variety of manifestations and effects, from rituals, ceremonies, and hymns to the creation of works such as sculptures, paintings, and illustrations. One of the integral components of this thinking in all societies, which is used as a basic tool for its objective and spiritual manifestations, is the grave and tombstone (Salimi et al., 2021: 328). In the past decades, there have been historical cemeteries with significant tombstones in and around the city of Mahabad. But now, there are not many remains to be left from most of them. Qalandari Savajbalaghi is the first person to point out the importance of this type of work in her unpublished reports (Qalandari Savajbalaghi, 1992). However, until now, no comprehensive study or research has been done that deals with the importance of this type of work in the archaeological studies of Mahabad. In this article, the aim is to understand the importance and political, social, and religious status of Mahabad city during the Islamic period by relying on written sources and archaeological evidence, including historical cemeteries. So far, a targeted archaeological survey that identifies and studies the physical objects that introduce these works has not been done. Therefore, the study and investigation of the historical cemeteries of this region can show the importance of this type of work from the Islamic period in Mahabad city and especially in Mukuriyan Kurdistan. The tombstones of the historical cemeteries of Mahabad, as an example in the form of a statistical community, are comparable in terms of time and morphology with the tombstones of Mukuriyan Kurdistan and the other regions of Iran, including Ardabil and Luristan. In this article, we will try to answer these questions: Who were the prominent people buried in these cemeteries? And what role or position did they have in the history of this region? Plus, in the study of the literary inscriptions and the rich inscriptions of the tombstones of Mahabad cemeteries, in terms of the variety and quality of the works, what important cultural and social results of their era do they reveal? The findings of the research indicate that most of the historical tombstones in Mahabad belonged to people with a high social status in the Mukuriyan region. As a result, it was found that, based on the tombstones, Mahabad city had significant political and religious importance in the mentioned region during the Ilkhanate and Safavid periods.

Historical cemeteries of Mahabad

There have been many historical cemeteries in the political geography of Mahabad in the past decades. Today, due to natural and human factors, the cemeteries of Mahabad are those cemeteries with magnificent tombstones,

each of which has been an important source in relation to the political, social, religious, and economic events of this land in the past centuries. There are not many works left, and in fact, it can be said that if it were not for the scientific activities of Kamran Qalandari Savajbalaghi, our information about the historical cemeteries of Mahabad would be very meagre and incomplete. From the gravestones of nine cemeteries (together with the gravestones preserved in the Museum of Anthropology and the Cultural Heritage Department of Mahabad) of the five gravestones of Mahabad by Kamran Qalandari Savajbalaghi in the 1970s, they have been studied and documented, and after thirty years, the reports have not been published. Based on archaeological evidence and written sources, the city of Mahabad had five cemeteries belonging to the late Islamic centuries (late Safavid to first Pahlavi periods): Budag Sultan Cemetery, which belonged to the ruling family of governors Mukri. Mullah Jami cemetery, which was located at the Domain of Dasha Majid Mountain. This cemetery was the burial place of a religious figure named Mullah Jami (the first religious leader of Sur Mahabad Mosque) and her children, as well as other Muslims (Kurds). In addition to the Kurds, who made up the majority of the residents of Mahabad, Armenians and Jews also lived in this city. In this way, Armenians buried their dead behind Se Ashan and on the north side of Mulla Jami cemetery, and Jews buried their dead on Garavan Road, near Sur Bridge. At the same time as the First World War and because the people of Mahabad favored the Ottoman Turks during the Qajar Period, the residents of Mahabad were brutally massacred by the Russians, and later, they buried the victims of this horrible crime in a place called "Taghadar". Now, out of the five cemeteries mentioned, the only one is the tomb of Budag Sultan in a cemetery with the same name, Mullah Jami's tomb, which has no trace of its original structure, and also two tombstones that belonged to Takhadar cemetery, and now, they have moved from their original place. In addition to the cemeteries inside the city of Mahabad, in each of the villages of Mahabad Nazir, there are also historical cemeteries with interesting tombstones in Qom Qala, Laj, Otamish Olia, Kohnah Deh Ghazi, Khataei, Dehbokar and Ziveh, most of which have been destroyed at present. At the same time, by emphasizing the following cemeteries, we could understand the importance and place of Mahabad in the political, religious, social and economic developments during the middle and late Islamic centuries.

Conclusion

Relying on historical cemeteries and tombstones, one can look at the political, social, religious, economic and cultural events of societies in the past. In Mahabad, with an emphasis on written sources and archaeological

evidence, there were historical cemeteries with luxurious tombstones, but now there are not many remains left due to natural and human destruction. This article is the first targeted archaeological investigation that identifies and introduces these works. Now, in Mahabad, five cemeteries belonging to different classes and groups of society have been identified. They show that during the past centuries, various groups of Kurds, Armenians, and Jews lived peacefully in Mahabad. They lived together and each of them built their own religious spaces, such as mosques, churches, synagogues, and cemeteries. In addition, the governors of Mukri had created a cemetery called Budaq Sultan, two kilometers away from the city, which at first glance shows the class and social distance between the government and the city's residents. Political and religious figures were buried in each of these cemeteries, who played an important role in the political and religious events of that time. There are also many historical cemeteries in the corners of Mahabad city, such as Pir Mohammad Laj, Baba Turgen Qom Qala, and Otmish Olia, which depict the importance of the Mahabad region and Mukuriyan Kurdistan during the Islamic Middle Ages and the Mongol era. In each of these cemeteries, relying on the tombstones, religious figures are buried, who most likely had an impact on the political and religious events of the Mukuriyan region during the Mongol patriarchal period.

Acknowledgment

The authors of this article dedicate to Professor Hezhar Mukuryani, who have done very valuable actions in the way of uplifting Kurdish culture and literature, and finally, to their dear friends, Mr. Kamran Qalandari Savajbalaghi, Seyed Mohammad Samadi, Hamzeh Kake Khazri. , Hamed Hassan-Suri, Mostafa Abbasi and Obeidullah Sorkhabi for their assistance in the library section of the subject under study.

Observation Contribution

The contribution of the responsible author in writing this article was to carry out field and library activities, and the contribution of the second and third authors was to design the findings of this research.

Conflict of Interest

While observing publishing ethics, there is no conflict of interest in this research and 100% material and intellectual rights of this article belong to the authors.

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

فصلنامه علمی پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
نشانی پایگاه نشریه: <https://nbsh.basu.ac.ir>
شماره ۳۹، دوره سیزدهم، زمستان ۱۴۰۳

پژوهشی در سنگ‌مزارهای آرامستان‌های قدیمی شهرستان مهاباد

اسماعیل سلیمی^۱، سمیه قزل‌سفلی^{II}، معصوم بایزیدی^{III}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.27165.2536>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۳۰

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۴۰-۲۴۳

چکیده

نقوش تزئینی سنگ‌قبرها، بازخوردی از شرایط فرهنگی، اجتماعی و دینی است که در قالب نقوش مختلف تجلی می‌یابد. مطالعه کیفیات پیدا و پنهان قبرستان‌های تاریخی، به منظور درک بخشی از عوالم و روابط حاکم بر جوامع گذشته اهمیت زیادی دارد؛ هدف نوشتار حاضر پژوهشی در سنگ‌مزارهای آرامستان‌های قدیمی شهرستان مهاباد است. فرض بر آن است که با اتکاء بر منابع نوشتاری و شواهد باستان‌شناختی، ازجمله سنگ‌قبرهای قبرستان‌های قدیمی می‌توان به اهمیت و جایگاه سیاسی، اجتماعی و مذهبی شهر مهاباد در دوران اسلامی پی‌برد. تاکنون بررسی باستان‌شناختی هدفمندی که به شناسایی و مطالعه منجمسی که به معرفی این آثار بپردازد، به انجام نرسیده است؛ لذا مطالعه قبرستان‌های تاریخی این منطقه می‌تواند، اهمیت این نوع آثار را در مطالعات باستان‌شناختی دوران اسلامی شهرستان مهاباد و به‌ویژه گردستان مُکریان نشان دهد. گردآوری اطلاعات در این پژوهش به شیوه میدانی و کتابخانه‌ای و روش پژوهش آن توصیفی، تاریخی و تحلیلی است و نگارندگان در مطالعات میدانی به مطالعه، مستندنگاری، توصیف، مقایسه، طراحی و تحلیل سنگ‌قبرها پرداخته‌اند. سنگ‌مزارهای، قبرستان‌های قدیمی مهاباد به‌عنوان یک نمونه در قالب یک جامعه آماری به‌لحاظ زمانی و ریخت‌شناسی قابل‌مقایسه با سنگ‌مزارهای گردستان مُکریان و دیگر مناطق ایران، ازجمله اردبیل و لرستان هستند. در این پژوهش سعی خواهد شد تا به این پرسش‌ها پاسخ داده شود که، افراد شاخص به خاک سپرده شده در این قبرستان‌ها چه کسانی بوده‌اند و در تاریخ این منطقه چه نقش یا جایگاهی داشته‌اند و مطالعه کتیبه‌های ادبی و نقش‌مایه‌های غنی سنگ‌قبرهای قبرستان‌های مهاباد از لحاظ تنوع و کیفیت آثار، کدام نتایج مهم فرهنگی و اجتماعی عصر خویش را بازگو می‌کنند؟ یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که اکثر سنگ‌مزارهای قدیمی مهاباد متعلق به اشخاصی با پایگاه اجتماعی بالا در منطقه مُکریان بوده‌اند. در نتیجه مشخص شد با تأکید بر سنگ‌مزارها در دوران ایلخانی و صفویه، شهرستان مهاباد از اهمیت سیاسی و مذهبی قابل‌توجهی در سطح منطقه مذکور برخوردار بوده است.

کلیدواژگان: مهاباد، سنگ‌قبر، قبرستان‌ها، مُکریان.

I. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
Email: salimi.esmaeil@yahoo.com

II. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد، تهران، ایران.

II. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

ارجاع به مقاله: سلیمی، اسماعیل؛ قزل‌سفلی، سمیه؛ و بایزیدی، معصومه، (۱۴۰۲). «پژوهشی در سنگ‌مزارهای آرامستان‌های قدیمی شهرستان مهاباد». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۳۹(۳): ۲۴۰-۲۴۳. doi: 10.22084/nb.2023.27165.2536

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basu.ac.ir/article_5181.htm-l?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

از بدو هستی تا به امروز، یکی از اساسی‌ترین تفکرات آدمی را مسأله مرگ و جهان پس از آن تشکیل داده است. این بینش در تمامی جوامع دارای مجموعه‌ای از نمودها و جلوه‌های گوناگونی از آئین‌ها، مراسم و سرودها بوده و خلق آثاری هم‌چون: مجسمه‌ها، نقاشی‌ها و آثار مصور را دربر گرفته است. یکی از اجزای لاینفک این تفکر در کلیه جوامع، که هم‌چون ابزارهای اساسی برای نموده‌های عینی و معنوی آن به‌کار رفته، قبر و سنگ‌قبر است (سلیمی و همکاران، ۱۴۰۰: ۳۲۸). در دهه‌های گذشته در داخل و اطراف شهر مهاباد قبرستان‌های تاریخی با سنگ‌قبرهای قابل توجهی وجود داشتند که اکنون از بیشتر آن‌ها آثار چندانی باقی نمانده است. «کامران قلندری ساوجبلاغی» نخستین شخصی است که در گزارشات منتشر نشده خود اهمیت این نوع آثار را گوش‌زد کرده است (قلندری ساوجبلاغی، ۱۳۷۱). با این حال تاکنون هیچ‌گونه مطالعه و پژوهش جامعی که به اهمیت این نوع آثار در مطالعات باستان‌شناختی شهرستان مهاباد بپردازد، به انجام نرسیده است. مهاباد یا سابقاً ساوجبلاغ مَکری از شهرهای شمال غرب ایران واقع در حوضه جنوب دریاچه ارومیه است که به دلیل هوای مطبوع، خاک حاصل‌خیز، منابع آب کافی و موقعیت ایده‌آل ارتباطی مابین گُردستان مَکریان و آذربایجان از قدیمی‌ترین ازمنه، محل تجمع گروه‌های مختلف انسانی بوده است. مهاباد که در گذشته «ساوجبلاغ» و به زبان مردم بومی «سابلاغ» نامیده می‌شد، مرکز بخشی از گُردستان ایران به نام «مَکریان» بوده است (دومرگان، ۱۳۳۹: ۱). با اتکاء بر شواهد باستان‌شناختی شهر مهاباد به روزگار حکومت شاه سلیمان (۱۱۰۵-۱۰۷۷ ه.ق.) و به امر فرمانروایی مَکری «بوداق سلطان» احداث شده، آن‌گونه که منابع تاریخی گزارش می‌دهند، به روزگار صفویان بوداق سلطان شهر فعلی مهاباد را به عنوان مرکز حکمرانی خود انتخاب می‌کند (باباطاهری، ۱۳۵۱: ۵). در منابع عصر افشاریه نیز به کرات از ساوجبلاغ، به عنوان مرکز ولایت مَکریان، نام برده شده (ادیب‌الشعرا، ۱۳۴۵؛ مروی و زیرمرو، ۱۳۶۴؛ ریاحی، ۱۳۷۲) و این نشان از اهمیت و تأثیرگذار بودن شهر ساوجبلاغ در دوره یادشده دارد. اطلاعات مرتبط با این شهر از ادوار زندیه و قاجاریه نیز به دلیل ارتباطات فرامنطقه‌ای مَکریان با شمال عراق، آسیای صغیر، روسیه (دومرگان، ۱۳۳۹؛ مینورسکی، ۲۰۰۷؛ اوبن، ۱۳۶۲؛ ادیب‌الشعرا، ۱۳۴۵) و نیز روی دادن وقایعی چون: قیام «شیخ عبیدالله شمزینی» (نادرمیرزا، ۱۳۶۰؛ غوریانس، ۲۵۳۶)، جنگ جهانی اول (لیتن، ۱۳۶۸؛ ضیایی، ۱۳۶۳) و شورش «سمکو شکاک» (کوچرا، ۱۳۷۷؛ وان برونسن، ۱۳۸۱) بسیار است. رویدادهای مذکور سبب افزایش منابع مکتوب تاریخی و به‌ویژه گزارشات سیاحان و مستشرقان از این منطقه شد و هرکدام با نوشتن مطالبی درمورد این شهر، از آن به عنوان مرکز گُردستان مَکری و مهم‌ترین شهر جنوب دریاچه ارومیه یاد کرده‌اند (دومرگان، ۱۳۳۹؛ نیکیتین، ۱۳۶۶؛ Rawlinson, 1840; Bishop, 1891; Ker Porter, 1821). ارتباط تجاری و فرهنگی مناسب با روسیه و احداث کونسول‌گری‌هایی از دولت‌های عثمانی، روسیه، و آمریکا در آن (صمدی، ۱۳۷۳: ۱۳۷) ساوجبلاغ را به مهم‌ترین قطب سیاسی-

نظامی و تجاری در منطقه بدل کرد (سلیمی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۸). هدف نوشتار حاضر، پژوهشی در سنگ‌مزارهای آرامستان‌های قدیمی شهرستان مهاباد است. فرض بر آن است که با اتکاء بر منابع نوشتاری و شواهد باستان‌شناختی، ازجمله قبرستان‌های تاریخی می‌توان به اهمیت و جایگاه سیاسی، اجتماعی و مذهبی شهر مهاباد در دوران اسلامی پی برد. تاکنون بررسی باستان‌شناختی هدفمندی که به شناسایی و مطالعه منجسمی که به معرفی این آثار بپردازد، به انجام نرسیده است؛ لذا مطالعه و بررسی قبرستان‌های تاریخی این منطقه می‌تواند، اهمیت این نوع آثار را در مطالعات باستان‌شناختی دوران اسلامی شهرستان مهاباد و به‌ویژه گردستان مَکریان نشان دهد. سنگ‌مزارهای، قبرستان‌های تاریخی مهاباد به عنوان یک نمونه در قالب یک جامعه آماری به لحاظ زمانی و ریخت‌شناسی قابل مقایسه با سنگ‌مزارهای گردستان مَکریان و دیگر مناطق ایران، ازجمله اردبیل و لرستان هستند.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: در این پژوهش سعی خواهد شد تا به این پرسش‌ها پاسخ داده شود که، افراد شاخص به خاک سپرده شده در این قبرستان‌ها چه کسانی بوده‌اند و در تاریخ این منطقه چه نقش یا جایگاهی داشته‌اند و مطالعه کتیبه‌های ادبی و نقش‌مایه‌های غنی سنگ‌قبرهای قبرستان‌های مهاباد از لحاظ تنوع و کیفیت آثار، کدام نتایج مهم فرهنگی و اجتماعی عصر خویش را بازگو می‌کنند؟ یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که اکثر سنگ‌مزارهای تاریخی مهاباد متعلق به اشخاصی با پایگاه اجتماعی بالا در منطقه مَکریان بوده‌اند. در نتیجه مشخص شد با اتکاء بر سنگ‌مزارها، شهرستان مهاباد در دوره ایلخانی و صفویه از اهمیت سیاسی و مذهبی قابل توجهی در سطح منطقه مذکور برخوردار بوده است. بر مبنای پرسش‌ها، این فرضیات مطرح است؛ بیشتر سنگ‌مزارهای موجود در قبرستان‌های قدیمی مهاباد متعلق به افرادی با جایگاه سیاسی و مذهبی مهمی در جامعه آن روزگار مهاباد و گردستان مَکریان بوده‌اند. با اتکاء بر نقش‌مایه‌های موجود بر سنگ‌قبرها می‌توان به وقایع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی شهرستان مهاباد در قرون میانه و متأخر اسلامی خصوصاً دوران ایلخانی و صفویه پی برد.

روش پژوهش: گردآوری اطلاعات این پژوهش به شیوه میدانی و کتابخانه‌ای و روش پژوهش آن توصیفی، تاریخی و تحلیلی بوده و نگارندگان در مطالعات میدانی به مطالعه، مستندنگاری، توصیف، مقایسه، طراحی و تحلیل سنگ‌قبرها پرداخته‌اند.

پیشینه پژوهشی

تاکنون پژوهش علمی و بررسی باستان‌شناختی که منجر به شناسایی و معرفی قبرستان‌های تاریخی در شهرستان مهاباد شود به عمل نیامده و اطلاعات در این ارتباط بسیار اندک و ناقص است. «ایزابلا بیشوپ» نخستین شخصی است که در ارتباط با قبرستان شهر مهاباد (احتمالاً قبرستان ملاجانی) در دوره قاجاریه مطالبی نگاشته و نوشته: «پنجاه‌هزار سنگ‌قبر قهوه‌ای، مایل به قرمز و خاکستری، بین

تپه و دیوار شهر در زمین گذاشته شده بودند. این سنگ‌های (خاکستری) ساده از شش اینچ تا چند پا ارتفاع داشت و ردیف به ردیف، شامل سیصد هزار قبر بود، در امتداد دیوارها و حتی در میان خانه‌ها در زمین دفن شده بودند و به دلیل کم عمق بودن قبرها، مکانی جالب و عجیب، غم‌انگیز، و بسیار بدبو بود. در این قبرستان منظره تلخ و آشفته‌ای از مجموعه‌های سرانسان وجود داشت و استخوان‌ها بیرون ریخته شده بود» (Bishop, 1891: 206-207). «اوزن اوبن» و «دیمیتری بلیایف» نیز به صورت گذرا در ارتباط با آرامگاه «بوداق سلطان»، سنگ‌مزارهای اطراف مقبره و جنس آن‌ها مطالب ارزشمندی ارائه داده‌اند (اوبن، ۱۳۶۲: ۱۱۳-۱۱۲؛ ثنائی، ۱۴۰۲: ۵۰۰). «حسین خزنی» از وجود سه قبرستان در سطح شهر مهاباد متعلق به طیف‌های مختلف جامعه، از جمله کردها، ارمنیان و یهودیان، سخن به میان آورده است (خزنی، ۱۹۳۸: ۳۶). «قادر فتاحی قاضی» در سال ۱۳۵۹ ه.ش. و در پژوهشی تحت عنوان «گورستان ملا جامی مهاباد» اولین مطالعه علمی درباره معرفی یکی از قبرستان‌های تاریخی مهاباد که اکنون به غیر از قبر ملا جامی از آن آثاری باقی نمانده به انجام رسانید (فتاحی قاضی، ۱۳۵۹: ۲۶-۱). کامران قلندری ساوجبلاغی در دهه ۷۰ ه.ش. مطالعات ارزشمندی درباره قبرستان‌های تاریخی مهاباد به انجام رسانید. ایشان علاوه بر شناسایی قبرستان‌های در شهرستان بوکان و میاندوآب موفق به مطالعه پنج قبرستان تاریخی، از جمله: زیویه (زیویه)، اطمیش علیا، پیربایز (بایزید)، خطایی و کهنه ده قاضی در شهرستان مهاباد شد، اما هیچ‌گاه موفق به انتشار گزارشات آن‌ها نشد (قلندری ساوجبلاغی، ۱۳۷۱). «محمود پدram» در کتاب تمدن مهاباد از وجود قبرستانی به نام «بابا تورگن» متعلق به ایلخانیان در نزدیکی گوردخمه فقره‌قا صحبت کرده است (پدram، ۱۳۷۳: ۱۰۵). به علاوه «اسماعیل سلیمی» نیز در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود با موضوع «روند شکل‌یابی و توسعه شهر مهاباد با اتکاء بر داده‌های باستان‌شناسانه» موفق به جابجایی قبرستان‌های سطح شهر مهاباد از اواخر دوران صفویه تا عصر پهلوی اول شد (سلیمی، ۱۳۹۶: ۲۳۴).

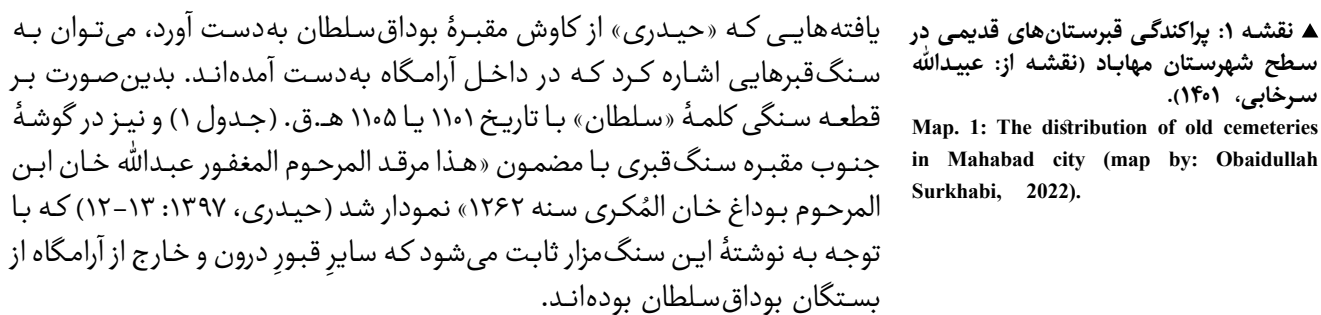
قبرستان‌های قدیمی شهرستان مهاباد

در جغرافیای سیاسی مهاباد در دهه‌های گذشته قبرستان‌های تاریخی زیادی وجود داشته که امروزه به دلیل عوامل طبیعی و انسانی از آن قبرستان‌ها با سنگ‌قبرهای باشکوه که هرکدام از آن‌ها منبع مهمی در ارتباط با حوادث سیاسی، اجتماعی، مذهبی و اقتصادی این سرزمین در سده‌های گذشته بوده‌اند، آثار چندانی باقی نمانده است؛ درحقیقت می‌توان گفت اگر فعالیت‌های علمی کامران قلندری ساوجبلاغی نبود اکنون اطلاعات به‌جامانده از قبرستان‌های تاریخی مهاباد بسیار اندک و ناقص بود. از سنگ‌قبرهای نه قبرستان (به همراه سنگ‌قبرهای محفوظ در موزه مردم‌شناسی و اداره میراث فرهنگی مهاباد) شهرستان مهاباد پنج قبرستان توسط قلندری ساوجبلاغی در دهه ۷۰ ه.ش. مورد مطالعه و مستندنگاری قرار گرفته‌اند که بعد از سی سال گزارشات آن‌ها هنوز چاپ و منتشر نشده است. با اتکاء بر شواهد باستان‌شناختی و منابع نوشتاری شهر مهاباد در قرون متأخر اسلامی (اواخر صفویه

تا پهلوی اول) دارای پنج قبرستان بود. قبرستان بوداق سلطان که متعلق به خاندان حکومتی «الیان مُکری» بود. قبرستان ملاجَمی که در دامنه کوه داشامجید قرار گرفته بود. این قبرستان محل دفن شخصیت مذهبی به نام ملاجَمی (اولین پیشوای دینی مسجد سور مهاباد) و فرزندان ایشان و هم‌چنین دیگر مسلمانان گُرد بود. علاوه بر گُردها که اکثریت ساکنان مهاباد را تشکیل می‌دادند، ارمنیان و یهودیان نیز در این شهر ساکن بودند؛ بدین صورت که ارمنیان در پشت سه‌آشان و در سمت شمال قبرستان ملاجَمی و یهودیان بر سر راه گراوان، در نزدیکی پل سور مردگان خود را دفن می‌کردند (خُزنی، ۱۹۳۸: ۳۶). هم‌زمان با جنگ جهانی اول و به دلیل جانب‌داری اهالی مهاباد از ترکان عثمانی در دوره قاجاریه ساکنان مهاباد توسط روس‌ها به شدت تمام قتل و عام شدند و بعدها کشته‌های این جنایت هولناک را در محلی به نام «تاقه‌دار» دفن کردند. اکنون از پنج قبرستان مذکور تنها آرامگاه بوداق سلطان در قبرستانی به همین نام، قبر ملاجَمی که از ساختار اولیه آن اثری باقی‌نمانده و هم‌چنین دو سنگ‌قبر که متعلق به قبرستان تاقه‌دار بوده‌اند و اکنون از محل اصلی خود جابه‌جا شده‌اند، باقی‌مانده‌اند. علاوه بر قبرستان‌های داخل شهر مهاباد در هرکدام از روستاهای مهاباد نظیر: قوم‌قلعه، لج، اطمیش‌علیا، کهنه‌ده قاضی، خطایی، ده‌بکر و زیوه نیز قبرستان‌های تاریخی با سنگ‌قبرهای جالب‌توجه وجود داشته که درحال حاضر اکثر آن‌ها از بین رفته‌اند (نقشه ۱). در عین حال با تأکید بر قبرستان‌های ذیل می‌توان به اهمیت و جایگاه مهاباد در تحولات سیاسی، مذهبی، اجتماعی و اقتصادی در قرون میانه و متأخر اسلامی پی‌برد.

۱. قبرستان بوداق سلطان

قبرستان بوداق سلطان از قبرستان‌های مهم شهر مهاباد است و قدمت تاریخی آن به دوره صفویه برمی‌گردد. نام این قبرستان از مشهورترین حاکم مُکریان و بنیان‌گذار شهر مهاباد به نام «بوداق سلطان» گرفته شده، این قبرستان سابقاً در حدود ۲ کیلومتر با شهر فاصله داشت (فتاحی‌قاضی، ۱۳۵۶: ۴۱۰)، اما اکنون در داخل آن واقع شده است. در داخل این قبرستان جدا از آرامگاه بوداق سلطان که اکنون تنها یادگار بناهای آرامگاهی عصر صفویه در مهاباد است (ملازاده و محمدی، ۱۳۷۹: ۲۵)، آرامگاه «کریم‌خان» از نواده‌گان ایشان نیز وجود داشت که به همراه دیگر سنگ‌قبرهای فاخر و باشکوه محدوده قبرستان به کلی تخریب و آثار چندانی از آن‌ها باقی‌نمانده است (خُزنی، ۱۹۳۸: ۳۶). «اوژن اوبن» از نخستین افرادی است که به قبرستان بوداق سلطان اشاره کرده و نوشته است: «گنبد قبر بوداق سلطان در بالای ارتفاعات و در نزدیکی شهر ساوجبلاغ واقع شده، البته ساختمان آن ویران شده و سنگ‌قبرهای افراد این خانواده، اطراف بنا را پوشانده‌اند. ردیف سنگ‌ها که به‌طور افقی روی زمین گذاشته شده‌اند، تا بیرون ساختمان ادامه دارد» (اوبن، ۱۳۶۲: ۱۱۲-۱۱۳). در سال ۱۳۷۰ ه.ش. «ابراهیم حیدری» کاوش باستان‌شناسی محدودی با هدف خاک‌برداری جهت مرمت و بازسازی در این بنا انجام داد. از مهم‌ترین

در محدودهٔ سد کنونی و امور آب مهاباد دو سنگ قبر افراشتهٔ محرابی یا در اصطلاح محلّی (کیل) وجود دارد که بسیار جالب توجه هستند. سنگ قبرها در هر دو سمت دارای نقش مایه و با عنوان سنگ قبر شمارهٔ I و II نام‌گذاری شدند (جدول ۲). سنگ قبرهای امور آب مهاباد در حال حاضر جدا از هم قرار گرفته‌اند، اما تصاویر قدیمی نشان می‌دهد که سنگ قبرهای مذکور هر دو متعلق به یک قبر و در محلّی تحت عنوان تاقه دار بوده‌اند. «ابراهیم افخمی» با آوردن تصویری به صورت گذرا

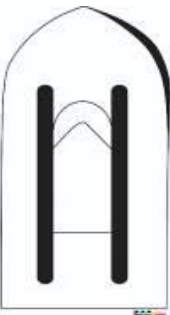
جدول ۱: ویژگی و مشخصات سنگ‌قبرهای قبرستان بوداق سلطان مه‌باد (نگارندگان، ۱۴۰۱).
Tab. 1: Features and characteristics of tombstones in Bodaq Sultan Mahabad cemetery (Authors, 2021).

ردیف	نوع سنگ‌قبر	تصویر	شماره	ملاحظات	قدمت
۱	افراشته محرابی		-	نمایی از آرامگاه بوداق سلطان قبل از مرمت و سنگ‌قبرهای اطراف آن	صفویه
۲	ناقص			احتمالاً قطعه‌ای از سنگ‌قبر بوداق سلطان با تاریخ ۱۱۰۱ ه‍.ق.	صفویه
۳	افراشته محرابی		-	سنگ‌قبر عبدالله‌خان مکرری که بروی آن این عبارت نوشته شده است: «هذا مرقد المرحوم المغفور عبدالله خان ابن المرحوم بوداغ خان المکرری سنه ۱۲۶۲»	قاجاریه

درباره این سنگ‌قبرها نوشته: «تاقه‌دار و سنگ‌قبرهای قدیمی آن در محلی به نام قورغ واقع و بیش از دو متر ارتفاع دارند» (افخمی، ۱۳۷۳: ۱۷). محل تاقه‌دار و اطراف آن به دلیل قتل و عام روس‌ها در جریان جنگ جهانی اول در شهر مه‌باد به قبرستان تبدیل شد. در این قبرستان، قبر دو شخصیت مذهبی با نام‌های «سیدغفور» و «سیداحمد» از فرزندان «سیدجامی چوری» وجود داشت که در میان مردم مه‌باد از احترام خاصی برخوردار بودند، بروی سنگ‌قبرهای آن‌ها طاقچه و سوراخی وجود داشت که اهالی شهر جهت شفای امراض به آن‌ها پارچه می‌بستند (صمدی، مصاحبه‌شونده. ۱۳۹۸/۱۰/۱۵). از دو قبر مذکور، تنها سنگ‌قبرهای یکی باقی‌مانده و از سنگ‌قبرهای دوم اطلاعی در دست نیست آن‌چنان‌که مشخص است در جریان احداث سد مه‌باد قبرستان شهدای جنگ جهانی اول دچار تخریب

جدول ۲: ویژگی و مشخصات سنگ‌قبرهای قبرستان تاقه‌دار مه‌آباد (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Tab. 2: The characteristics and characteristics of the tombstones of Taghadar Mahabad cemetery (Nargandan, 2021).

ردیف	نوع سنگ‌قبر	تصویر	شکل	ملاحظات	قدوم
۱	افراشته محرابی			سنگ‌قبر شماره ۱ (ضلع غربی): ارتفاع: ۲۴۷ س.م. عرض: ۶۴ س.م. ضخامت: ۲۱ س.م. نقش: نوک پیکانی که از هر ضلع به سه حفره‌ای کوچک و در بالا به یک تاج و در پایین به سه دسته ختم می‌شود.	صفویه
۲	افراشته محرابی			سنگ‌قبر شماره ۱ (ضلع شرقی): ارتفاع: - عرض: - ضخامت: - نقش: طاقچه‌ای با تاج مخروطی با ارتفاع کلی ۷۸ و عرض ۳۷ س.م، طاقچه به ابعاد ۳۳×۲۱ و لبه‌ای با ضخامت ۷ س.م.	صفویه
۳	افراشته محرابی			سنگ‌قبر شماره ۲ (ضلع غربی): ارتفاع: ۲۴۵ س.م. عرض: ۶۷ س.م. ضخامت: ۲۲ س.م. نقش: نوک پیکانی که از هر ضلع به سه حفره‌ای کوچک و در بالا به یک نقش لوزی مانند و در پایین به سه دسته ختم می‌شود.	صفویه
۴	افراشته محرابی			سنگ‌قبر شماره ۲ (ضلع شرقی): ارتفاع: - عرض: - ضخامت: - نقش: نقشی شبیه به گنبد با دو مناره در طرفین آن	صفویه

و ویرانی گشت و سنگ‌قبرهای مورد مطالعه در این نوشتار نیز از محل اصلی به مکان کنونی منتقل گشته‌اند.

۳. قبرستان بابا تورگن

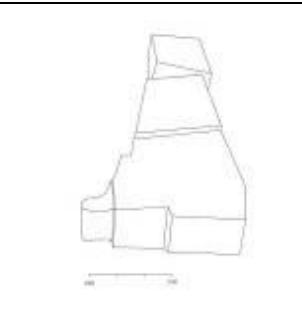
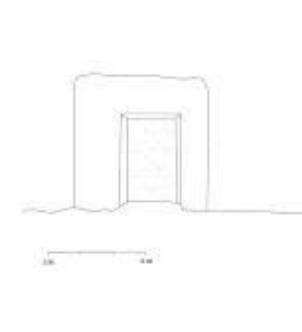
قبرستان بابا تورگن در روستای قم‌قلعه یا در اصطلاح محلی قووم قه‌لا مهاباد، در بخش مرکزی، در دهستان مَکریان غربی، در میان باغات سیب دشت شهر ویران و در شمال گوردخمه تاریخی فقره‌قا واقع شده است. نام قبرستان مذکور از شخصیت مذهبی به نام «بابا تورگن» گرفته شده است؛ ایجاد قبرهای جدید، گسترش باغات سیب اطراف و فعالیت سوداگران عتیقه موجب تخریب و نابودی هرچه بیشتر سنگ‌مزارهای آرامگاه بابا تورگن و محدوده قبرستان شده است. مساحت قبرستان مذکور در حدود ۲ هکتار و پوشش گیاهی سطح قبرستان غنی و به صورت انبوه است. این قبرستان برای نخستین بار و در دهه ۷۰ ه.ش. توسط «محمود پدram» شناسایی و معرفی گردید. پدram در کتاب تمدن مهاباد نوشته است: «به فاصله ۳۰ متری از آرامگاه بابا تورگن سنگ‌قبری در زمین مدفون شده بود که ۶۰ سانتی‌متر از آن به وسیله حفاران غیرمجاز از دل زمین بیرون آمده بود. سنگ‌قبر مذکور ۸۵ سانتی‌متر عرض و ارتفاع آن به علت مدفون شدن در زمین نامشخص بود، بر روی این سنگ‌قبر شکل مسجدی با یک گنبد و دو مناره با ارتفاع ۱۵ سانتی‌متر در طرفین آن به صورت برجسته قابل مشاهده بود؛ هم‌چنین بر روی این سنگ‌قبر عباراتی به خط عربی با چنین محتوایی «صاحب ... المبارک ... و کان یقرأ القرآن و قد توفی رحمه الله فی شهر جمادی الآخر فی سنه اثنین و سبع (مائه)» نوشته شده بود (پدram، ۱۳۷۳: ۱۰۵). از گفته‌های محمود پدram چنین استنباط می‌شود که قبرستان بابا تورگن متعلق به سال ۷۰۲ ه.ق. و دوره ایلخانیان و قابل مقایسه با سنگ‌قبر روستای چاورچین بوکان بوده است (سلیمی و صلح‌جو، ۱۴۰۰: ۱۳۷). نگارنده اول در آبان‌ماه ۱۴۰۱ ه.ش. از قبرستان بابا تورگن بازدید و موفق به شناسایی چندین سنگ‌مزار محرابی ساده و یک نمونه پلکانی شد. به احتمال زیاد جنس سنگ‌مزارهای قبرستان بابا تورگن همانند اکثر قبرستان‌های تاریخی مهاباد از نوع تراورتن هستند (جدول ۳).

۴. قبرستان اطمیش علیا

قبرستان اطمیش^۲ علیا با مساحتی بالغ بر ۵ هکتار در ضلع جنوبی و شرقی روستایی به همین نام، در بخش مرکزی، در دهستان آختاچی غربی به فاصله ۳۹ کیلومتری شهر مهاباد و در مسیر ارتباطی برهان (جاده مهاباد-بوکان) واقع شده است. قبرستان اطمیش به دلیل تنوع فرم و نقش‌مایه در میان دیگر قبرستان‌های مهاباد از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این قبرستان همانند دیگر قبرستان‌های زیویه، خطایی، کهنه ده قاضی و پیر بایز، برای نخستین بار توسط کامران قلندری ساوجبلاغی بررسی و شناسایی شد و ایشان موفق به تهیه تصاویر درخورتوجهی از این قبرستان و سنگ‌قبرهای آن شده است (قلندری ساوجبلاغی، ۱۳۷۱). سنگ‌مزارهای این

جدول ۳: ویژگی و مشخصات سنگ قبرهای قبرستان بابا تورگن شهرستان مهاباد (نگارندگان، ۱۴۰۱).

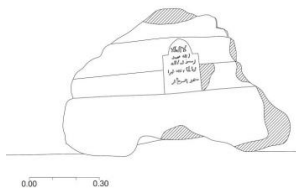
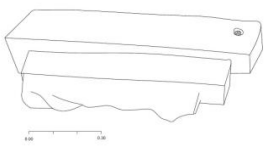
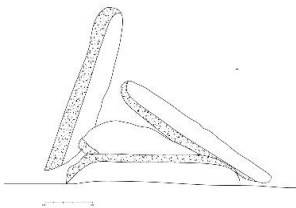
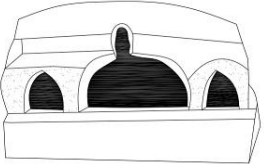
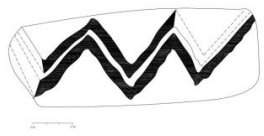
Tab. 3: Characteristics and characteristics of gravestones in Baba Turgen cemetery, Mahabad city (Authors, 2021).

ردیف	نوع سنگ قبر	تصویر	شکل	ملاحظات	نقشه
۱	پلکانی			طول: ۱۴۰ س.م. عرض: ۶۵ س.م. ضخامت: ۲۳ س.م. نقش: ساده	ایلخانی
۲	محرابی ساده			ارتفاع: ۳۷ س.م. عرض: ۳۸ س.م. ضخامت: ۱۳ س.م.	نامشخص
۳	محرابی ساده			ارتفاع: ۴۶ س.م. عرض: ۳۸ س.م. ضخامت: ۲۵ س.م.	نامشخص

قبرستان به دلیل عوامل انسانی و طبیعی دچار تخریب شده‌اند. سنگ قبرهای اطمیش علیا از نوع محرابی افروشته، پلکانی، گهواره‌ای و خوابیده ساده هستند و بر روی آن‌ها مضامین مذهبی و عباراتی در ارتباط با معرفی شخص متوفی نوشته شده‌اند. با توجه به فرم سنگ قبرها قدمت قبرستان مذکور به دوره ایلخانیان تا عصر حاضر برمی‌گردد (جدول ۴). در این قبرستان شخصیت مذهبی به نام «شیخ بال» به خاک سپرده شده که روایت‌های جالبی طبق گفته اهالی روستا درباره آن وجود دارد. جدا از قبرستان مذکور روستای اطمیش علیا دارای محوطه‌های تاریخی «توکین» متعلق به دوره مس‌وسنگ و هزاره اول پیش از میلاد (عقیقی، ۱۳۸۵) و غاری در ارتفاعات کیوه سپی^۳ است (وه‌تمانی و خلیفه، ۱۳۸۸: ۲۸).

جدول ۴: ویژگی و مشخصات سنگ‌قبرهای قبرستان اطمیش علیا شهرستان مهاباد (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Tab. 4: Characteristics and specifications of the tombstones of Otamish Olia cemetery, Mahabad city (Authors, 2021).

ردیف	نوع سنگ‌قبر	تصویر	نقشه	ملاحظات	قدومت
۱	پلکانی			ارتفاع: ۷۴ س.م. عرض: ۱۲۰ س.م. ضخامت: ۳۳ س.م. نقش: هندسی و کتیبه‌ای با مضمون شهادتین	ایلخانی
۲	گهواره‌ای			ارتفاع: ۶۲ س.م. عرض: ۱۲۳ س.م. ضخامت: ۲۲ س.م.	ایلخانی
۳	محرابی افراشته			ارتفاع: ۲۱۵ س.م. عرض: ۹۰ س.م. ضخامت: ۲۰ س.م. نقش: فاقد نقشمایه	ایلخانی
۴	محرابی افراشته			ارتفاع: ۲/۵۲ س.م. عرض: ۹۶ س.م. ضخامت: ۱۵ س.م. نقش: نقش محراب	ایلخانی
۵	گهواره‌ای			دارای سه تو رفتگی به شکل محراب	ایلخانی
۶	خوابیده ساده			این سنگ‌قبر از نوع سنگ قبر افقی ساده و دارای نقش‌مایه هندسی (زیگزاگی) است	نامشخص

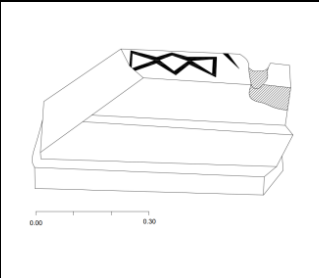
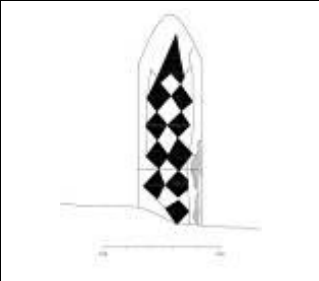
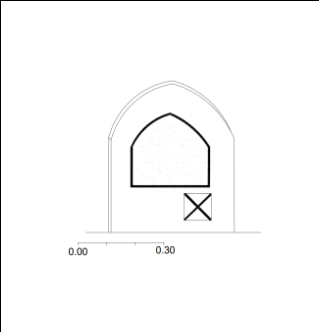
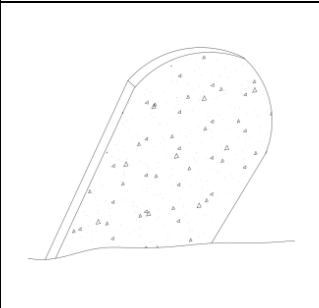
۵. قبرستان پیرمحمد لُج

لُج از روستاهای تاریخی شهرستان مهاباد واقع در جلگه‌ای شهر ویران است که بر ساحل شرقی رودخانه مهاباد احداث شده است. لُج در بخش مرکزی، در دهستان مُکریان شرقی و به فاصله ۲۲ کیلومتری شهر مهاباد قرار گرفته است. روستای لُج با داشتن محوطه تحت عنوان «سه‌گردان» با مساحتی بالغ بر ۴۰ هکتار از مراکز مهم دوره مس‌وسنگ، مفرغ متأخر و عصر آهن I است (بیننده و نادری، ۱۳۹۴: ۵۲-۵۳). «ابن فوطی» در قرن ۷ ه.ق. در کتاب مجمع‌الادب فی معجم‌الاقاب از شخصی به نام «غرس‌الدین داقوقی» که آهنگری در لُج، نزدیک دریا از توابع مراغه بوده سخن به میان آورده است (ابن فوطی، ۱۳۷۴: ۴۲۲). روستای لُج در دوره صفویه نیز با داشتن بند آب و حمام از جایگاه ویژه‌ای در مطالعات باستان‌شناختی دوران اسلامی شهرستان مهاباد برخوردار بوده است (کریمیان و سلیمی، ۱۳۹۸: ۲۳۷). اخیراً توسط «همزه کاکه‌خضری» در کنار رودخانه‌ای مهاباد، در بین روستاهای لُج و قره‌خان سنگ‌قبری از نوع پلکانی شناسایی شده که نشان از تعلق آن به دوره ایلخانی دارد (جدول ۵: ردیف ۱). قبرستان پیرمحمد لُج با مساحتی بیش از ۴ هکتار در ضلع شرقی روستا و درمیان باغات و زمین‌های کشاورزی واقع شده است. این قبرستان که هنوز مورد استفاده مردم لُج است، دارای پوشش گیاهی غنی و درختان نارون کهن‌سالی است که تعداد زیادی از آن‌ها عمداً دچار حریق و قلع و قم شده‌اند. به‌علاوه در این قبرستان حفاری‌های عمیقی با بیش از چند متر انجام شده و با اتکاء بر شواهد موجود بیشتر سنگ‌مزارهای که دارای نقش‌مایه بوده‌اند از جا کنده شده‌اند. در جریان بازدید نگارنده اول از قبرستان پیرمحمد سنگ‌قبرهای از نوع محرابی ساده با نقش‌مایه‌های هندسی شناسایی و مستندنگاری شدند (جدول ۵).

۶. قبرستان زیوه

«زیویه» یا در اصلاح محلی «زیوه» از روستاهای مناطق کوهستانی منگورنشین، به فاصله ۳۵ کیلومتری جنوب غرب شهرستان مهاباد است که در بخش خلیفان و در دهستان منگور شرقی واقع شده است. در فرهنگ گُردی «هه‌نبانه‌بورینه» زیوه به معنی «نیک و پیر» آمده است (وه‌تمانی و خه‌لیفه، ۱۳۸۸: ۱۰۹). در دهه ۷۰ ه.ش. کامران قلندری ساوجبلاغی تصویری از یک سنگ‌قبر شاخص از قبرستان زیوه تهیه کرده (قلندری ساوجبلاغی، ۱۳۷۱) که اکنون اثری از آن باقی‌نمانده است. آنچه که از تصویر موجود برمی‌آید پوشش گیاهی (علف‌زار بلندی) سنگ‌قبر زیوه را در خود گرفته است. سنگ‌قبر مذکور از نوع بازالت سیاه و به دلیل عوامل محیطی با خزه پوشیده شده و بر روی این سنگ‌قبر دواير برجسته نقش شده است. بالاترین قسمت سنگ‌قبر به سمت بالا انحنا پیدا کرده و بر روی آن کلاهی با تزئینات شیاری گذاشته‌اند. سنگ‌قبر زیوه از نوع محرابی و قابل مقایسه با سنگ‌قبرهای قبرستان اونار مشکین شهر است (جدول ۶).

جدول ۵: ویژگی و مشخصات سنگ‌قبرهای قبرستان روستای لاج شهرستان مهاباد (نگارندگان، ۱۴۰۱).
Tab. 5: Characteristics and characteristics of gravestones in Laj village cemetery, Mahabad city (Authors, 2021).

ردیف	نوع سنگ‌قبر	تصویر	شکل	ملاحظات	نقشه
۱	مطبق یا پلکانی			ارتفاع: ۴۱ س.م. عرض: ۶۹ س.م. ضخامت: ۲۰ س.م. نقش: هندسی	ایلخانی
۲	محرابی			ارتفاع: ۱۰۰ س.م. عرض: ۳۰ س.م. ضخامت: ۱۲ س.م. نقش: هندسی	قاجاریه
۳	محرابی ساده			ارتفاع: ۴۳ س.م. عرض: ۴۱ س.م. ضخامت: ۱۱ س.م. نقش: هندسی	قاجاریه
۴	محرابی ساده			-	قاجاریه

۷. قبرستان کهنه‌ده قاضی

قبرستان کهنه‌ده قاضی^۴ در روستای به‌همین نام، مابین روستاهای لاجین و اوزون دره‌سفلی، در نزدیکی قلعه تاریخی صارم‌بیگ قرار دارد (سلیمی، ۱۴۰۰: ۱۸۰-۱۷۵).

جدول ۶: ویژگی و مشخصات سنگ قبر قبرستان روستای زیوه شهرستان مهاباد (نگارندگان، ۱۴۰۱). ▼

Tab. 6: The features and specifications of the tombstone of the cemetery of Ziveh village, Mahabad city (Authors, 2021).

ردیف	نوع سنگ قبر	تصویر	شکل	ملاحظات	قدیمت
۱	محرابی			کلاه سفید رنگ با شیار واقع بر قسمت فوقانی سنگ قبر. اینکه این کلاه همانند نمونه‌های اونار مشکین شهر نماد قزلباشان و دوازده معصوم باشد با توجه به این که مهاباد جزو مناطق سنی مذهب است، نامشخص است	احتمالاً ایلخانی

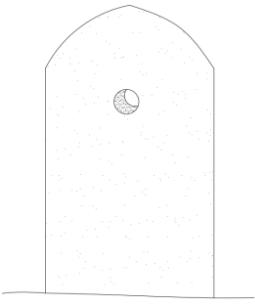
این قبرستان در بخش مرکزی، در دهستان آختاچی غربی و به فاصله ۱۰ کیلومتری جنوب شرق شهر مهاباد واقع شده است. قبرستان کهنه ده قاضی نیز هم چون دیگر قبرستان‌های تاریخی مهاباد از بین رفته و در حال حاضر به شدت تخریب شده است؛ به طوری که هنگام بازدید کامران قلندری ساوجبلاغی از این قبرستان نیز تنها یک سنگ قبر از جنس سنگ تراورتن با ارتفاع بلند و سوراخی در قسمت فوقانی آن باقی مانده بود (قلندری ساوجبلاغی، ۱۳۷۱). سنگ قبر روستای کهنه ده قاضی از نوع محرابی (جدول ۷) و قابل مقایسه با سنگ قبرهای قبرستان حاجی کند شهرستان بوکان است که در بازه زمانی قرون میانه اسلامی تاریخ‌گذاری شده‌اند (معروفی اقدم، ۱۴۰۰: ۱۱۸).

۸. قبرستان پیر بایز (بایزید)

قبرستان پیر بایز در مسیر ارتباطی مهاباد به پیرانشهر در بخش مرکزی، در دهستان مَکریان غربی و بر ساحل دریاچه سد مهاباد واقع شده است. «پیر بایز» فردی عارف

جدول ۷: ویژگی و مشخصات سنگ قبر قبرستان روستای کهنه ده قاضی شهرستان مهاباد (نگارندگان، ۱۴۰۱). ▼

Tab. 7: The characteristics and characteristics of the tombstones of the cemetery of Kohnedeh Ghazi village, Mahabad city (Authors, 2021).

ردیف	نوع سنگ قبر	تصویر	شکل	ملاحظات	قدیمت
۱	محرابی			سنگ قبر محرابی با حفره‌ای در قسمت فوقانی که مردم محل جهت شفای امراض کودکان به آن پارچه می‌بستند.	احتمالاً قرون میانه

و صوفی بوده که به کار جولایی اشتغال داشته و در این قبرستان به خاک سپرده شده؛ هم‌چنین در این قبرستان «بیرم‌آقا» بزرگ «عشیره دهبُکر» نیز دفن شده است (صمدی، ۱۳۸۱: ۶۱-۶۰). قبرستان پیربایز قبل از احداث سد مهاباد توسط اهالی روستای دهبُکر استفاده می‌شد. کامران قلندری ساوجبلاغی نوشته است: «قبرستان پیربایز از قبرستان‌های قدیمی و تاریخی مهاباد است در این قبرستان سنگ‌قبرهای با نقش‌مایه‌های متنوع وجود داشت که اکنون بیشتر آن‌ها از بین رفته و توسط سوداگران عتیقه‌حفاری و به یغما برده شده‌اند. جدا از سنگ‌قبرهای منقوش، سنگ‌قبرهای بلند و مرتفع نیز وجود داشت» (قلندری ساوجبلاغی، ۱۳۷۱). اخیراً یکی از سنگ‌قبرهای این قبرستان در حیاط منازل یکی از اهالی شهر مهاباد کشف و جهت حفاظت و نگه‌داری از آن توسط یگان حفاظت میراث‌فرهنگی مهاباد به موزه مردم‌شناسی منتقل گردید (جدول ۸: ردیف ۲). سنگ‌قبرهای گورستان پیربایز از نوع محرابی ساده و متعلق به دوره قاجاریه هستند (جدول ۸).

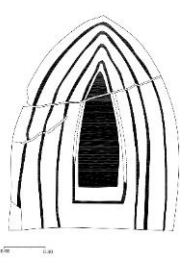
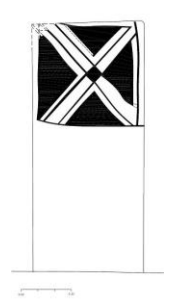
۹. قبرستان خطایی

«خطایی» نام روستایی است در ۴۱ کیلومتری شمال‌شرق شهرستان مهاباد، در دهستان مُکریان شرقی، در بخش مرکزی که در ارتفاع ۱۳۵۰ متری از سطح دریا واقع شده است (وه‌تمانی و خلیفه، ۱۳۸۸: ۸۷). قبرستان خطایی در سال ۱۳۷۰ ه.ش. توسط کامران قلندری ساوجبلاغی مورد بازدید و بررسی قرار گرفت. قلندری ساوجبلاغی در جریان سرکشی از قبرستان خطایی موفق به شناسایی و تهیه تصویر از یک سنگ‌قبر تاریخی شد و در ارتباط با آن نوشته بر روی این سنگ‌قبر نقش یک شمشیر حجاری شده، به‌طوری‌که ته دسته آن در قسمت زیرین و نوک آن به طرف بالا قرار دارد. سنگ‌قبر را به تناسب شکل شمشیر باریک نموده‌اند، به‌صورتی‌که از پایین با عرض زیاد شروع و در بالا نوک آن تیز می‌شود؛ هم‌چنین سطح آن را به صورت گرده‌ماهی حجاری نموده‌اند (قلندری ساوجبلاغی، ۱۳۷۱). سنگ‌قبر قبرستان خطایی احتمالاً مربوط به دوره قاجار و از نوع سنگ‌قبر افراشته محرابی است؛ به‌علاوه به احتمال زیاد نقش موجود بر روی این سنگ‌قبر درخت سرو است (جدول ۹).

۱۰. سنگ‌قبرهای محفوظ در اداره میراث‌فرهنگی و موزه مردم‌شناسی مهاباد

براساس گفته پرسنل اداره میراث در دو دهه گذشته در یکی از روستاهای شهرستان اُشنویه به نام «بمضرت» دو شیرسنگی توسط نیروی انتظامی از ارباب محلی روستا ضبط و جهت نگه‌داری و حفاظت از آن‌ها به میراث‌فرهنگی مهاباد انتقال داده شدند که در حال حاضر از دو شیرسنگی مزبور فقط یکی از آن‌ها موجود است. شیرسنگی اداره مهاباد از یک پارچه سنگ منظم تشکیل شده؛ پاها، صورت و دم بر روی پشت به صورت انتزاعی و غیرواقع‌گرایانه ترسیم شده‌اند. بر پشت شیر نقوش و عباراتی ناخوانا - احتمالاً در ارتباط با معرفی شخص متوفی - نوشته شده است. در

جدول ۸: ویژگی و مشخصات سنگ قبرهای قبرستان پیر بایز شهرستان مهاباد (نگارندگان، ۱۴۰۱).
 Tab. 8: Characteristics and characteristics of the tombstones of Pir Baiz cemetery, Mahabad city (Authors, 2021).

ردیف	نوع سنگ قبر	تصویر	نقش	ملاحظات	زمان
۱	محرابی			-	قاجاریه
۲	محرابی			طول: ۷۸ س.م. عرض: ۳۷ س.م. ضخامت: ۱۹ س.م. نقش: سه محراب تودرتو محفوظ در موزه مردم‌شناسی مهاباد	قاجاریه
۳	محرابی ساده			-	قاجاریه
۴	محرابی			-	قاجاریه

دو طرف شیر مزبور نقش یک خنجر و شمشیر دیده می‌شود که نسبت به نقوش دیگر واقع‌گرایانه‌تر کشیده شده‌اند (جدول ۱۰: ردیف ۱). در موزه مردم‌شناسی مهاباد جدا از سنگ قبر، قبرستان پیر بایز که مشخصات آن در سطور پیشین مطرح گردید، سه سنگ قبر دیگر نگه‌داری می‌شوند که دو مورد از آن‌ها در نوع خود منحصر به فرد هستند؛ یکی از سنگ قبرها دارای عباراتی به خط نستعلیق در میان یک کادر (حواشی) تزئینی در ارتباط با معرفی شخصی به نام «محمد صالح»

جدول ۹: ویژگی و مشخصات سنگ‌قبر قبرستان خطایی شهرستان مهاباد (نگارندگان، ۱۴۰۱). ▼

Tab. 9: Characteristics and characteristics of the tombstones of Khataei cemetery in Mahabad city (Authors, 2021).

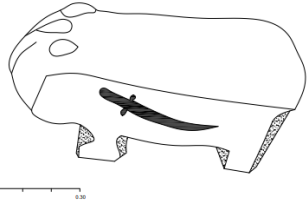
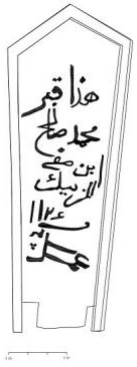
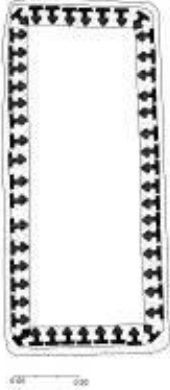
ردیف	نوع سنگ‌قبر	تصویر	نقش	ملاحظات	قدمت
۱	محرابی افراشته			سنگ‌قبر محرابی که سطح آن با خزه پوشیده و دارای نقش درخت سرو است.	قاجاریه

به تاریخ ۱۱۲۶ ه.ق. است که به احتمال زیاد از کارگزاران و صاحب‌منصبان دولت صفویه در دربار والیان مَکریان در مهاباد بوده است. در پشت این سنگ‌قبر نقش هندسی با هشت‌پر درمیان یک کادر خودنمایی می‌کند (جدول ۱۰: ردیف ۲). در موزه مردم‌شناسی مهاباد یک نمونه سنگ جالب‌توجه با تزئیناتی در سه طرف، موجود است که نمی‌توان آن را سنگ‌قبر نامید یا بخشی از عناصر تزئینی معماری. در یک سمت این سنگ کتیبه‌ای احتمالاً کوفی و متعلق به قرون اولیه اسلامی و در طرف دیگر آن عباراتی نامفهوم و غیرخوانا قابل مشاهده است (جدول ۱۰: ردیف ۳). از دیگر سنگ‌قبرها می‌توان به سنگ‌قبری از جنس مرمر که نقوش هندسی مشابهی در امتداد هم همانند کادری اطراف آن را احاطه کرده‌اند، اشاره کرد (جدول ۱۰: ردیف ۴).

بحث و تحلیل

در شهرستان مهاباد همانند دیگر مناطق گُردستان، قبرستان و سنگ‌مزار از جایگاه ویژه و احترام خاصی در بین مردم محل برخوردار است؛ تا جایی که از گذشته‌های دور در داخل قبرستان‌ها اقدام به کاشتن درختانی نظیر بادام و نارون (در اصطلاح محلی بوز) و گیاهانی هم‌چون شش‌پر کرده‌اند (تصویر ۱)، (سلیمی و همکاران، ۱۴۰۰: ۳۳۴). محدوده قبرستان‌ها به دلیل عدم ورود دام‌ها دارای پوشش گیاهی غنی و علف‌زارهای بلند است که با توجه به انباشت هر ساله آن‌ها بر روی هم مطالعه و بررسی علمی قبرستان‌ها را با مشکل همراه می‌کنند. تاکنون بررسی باستان‌شناختی هدفمندی جهت شناسایی قبرستان‌های تاریخی مهاباد و پژوهش علمی که به معرفی این آثار بپردازد به انجام نرسیده است. با این حال، منابع نوشتاری و شواهد باستان‌شناختی حاکی از وجود قبرستان‌های تاریخی مهمی در سطح شهر مهاباد و روستاهای اطراف آن دارد که در حال حاضر به دلیل عوامل انسانی و طبیعی آثار چندانی از آن‌ها باقی‌نمانده است. جنس اکثر سنگ‌قبرهای تاریخی مهاباد از نوع تراورتن هستند، به گونه‌ای که مطالعات زمین‌شناسی صورت‌گرفته نشان از وجود

جدول ۱۰: ویژگی و مشخصات سنگ‌قبرهای محفوظ در اداره میراث فرهنگی و موزه مردم‌شناسی مهاباد (نگارندگان، ۱۴۰۱).
Tab. 10: The characteristics and characteristics of preserved tombstones in the Cultural Heritage Department and the Museum of Anthropology of Mahabad (Authors, 2021).

ردیف	نوع سنگ‌قبر	تصویر	طرح	ملاحظات	نقشه
۱	تندیس‌وار			شیر سنگی طول: ۱۰۸ س.م. عرض: ۳۵ س.م. ارتفاع: ۵۷ س.م. محفوظ در اداره میراث فرهنگی مهاباد	احتمالاً قاجاریه
۲	محرابی افراشته			طول: ۹۵ س.م. عرض: ۳۱ س.م. ضخامت: ۱۱ س.م. نقش: هندسی و نوشته‌ای با این مضمون «هذا قبر محمد صالح ابن صفی ابن بیگ سته ۱۱۲۶ عمل...»	صفویه
۳	سنگ‌قبر یا عناصر تزیینی معماری؟			طول: ۵۱ س.م. عرض: ۳۰ س.م. ضخامت: ۲۷ س.م. نقش: کتیبه‌ای	قرون اولیه اسلامی
۴	افقی ساده			سنگ‌قبر افقی که دارای نقوش هندسی مشابه یکسانی پشت سر هم است	نامشخص

► تصویر ۱: کاشتن گل شش‌پر بر روی قبور مردگان در منطقه کردستان مَکریان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 1: Planting SHash-Par flowers on the graves of the dead in Mukuryan region of Kurdistan (Authors, 2022).

ذخایر معدنی وسیع این نوع سنگ در شهرستان مهاباد دارد. به علاوه «دیمیتیری بلیایف» نوشته که مقبره‌ها و سنگ‌قبرهای بوداق‌سلطان و بستگانش از سنگ‌های نیمه‌شفاف در ساحل شرقی دریاچه ارومیه تراشیده شده‌اند که ایرانی‌ها آن را «مرمر» می‌نامند (ثنائی، ۱۴۰۲: ۵۰۰). حسین خُزنی نیز از تهیه سنگ‌مزارهای بیگ‌زادگان و حاکمان مَکریان از چشمه‌های آب معدنی به نام «گراو»^۵ سخن گفته است (خُزنی، ۱۹۳۸: ۱۶).

در سده‌های گذشته در داخل شهر مهاباد پنج قبرستان متعلق به طیف‌ها و اقشار مختلف جامعه وجود داشته است. قبرستان بوداق‌سلطان که یک قبرستان سلطنتی و مربوط به والیان مَکریان بوده، در این قبرستان بوداق‌سلطان بنیان‌گذار شهر مهاباد و دیگر فرزندان و نوادگان ایشان به خاک سپرده شده‌اند که نشان می‌دهد والیان مَکری از این قبرستان از عصر صفویه تا دوره قاجاریه استفاده کرده‌اند. با اتکاء بر کاوش‌های باستان‌شناختی صورت‌گرفته (سال‌های ۱۳۷۰-۱۳۷۵ ه.ش.) در آرامگاه بوداق‌سلطان سنگ‌قبرهای شناسایی گردید که در این میان سه سنگ‌قبر به دلیل داشتن شواهد نوشتاری اطلاعات ذی‌قیمتی در اختیار قرار می‌دهد. در ضلع غربی ورودی جنوبی آرامگاه سنگ‌قبری با نوشته ناقص با این مضمون «هذا المرقد المرحو...» و تکه سنگ‌های شکسته دیگری حاوی کلمات «عبدالعزیز بن السلطان» در اطراف آن به دست آمد (حیدری، ۱۳۹۷: ۱۲). نویسنده کتاب دستور شهریاران از «بوداق‌سلطان» و «میرعزیز» به عنوان حاکم مَکری یاد می‌کند (نصیری، ۱۳۷۳: ۱۲۹-۱۲۴). در جریان دفع حملات «سلیمان بابان» توسط ایل مَکری در زمان «شاه سلطان حسین» با دو مسأله روبه‌رو خواهیم شد؛ اول این‌که بوداق‌سلطان لقب میرعزیز داشته یا این‌که میرعزیز پسر بوداق‌سلطان بوده است (خلیلی و یوسفی، ۱۳۹۵: ۱۸۴). در برخی از شجره‌نامه‌های مَکری از میرعزیز به عنوان پسر بوداق‌سلطان نام‌برده شده، ولی در متن سند ذکر شده از امارت مَکری‌ها در دوره صفویه هیچ نامی از میرعزیز به عنوان فرزند بوداق‌سلطان دیده نمی‌شود. آن‌چه که باید مدنظر قرار داد، این است که جدا از شجره‌نامه‌های مَکری، شواهد

باستان‌شناختی نیز نشان از دو هویت مستقل در ارتباط با بوداق سلطان و میرعزیز دارد. بر روی یکی دیگر از سنگ‌قبرها نوشته «سلطان» با تاریخ ناقص «سنه؟ ۱۱۰ یا ۱۱۰۵» وجود داشت که به احتمال زیاد متعلق به بوداق سلطان است (حیدری، ۱۳۹۷: ۱۲)؛ چراکه منابع محلی نیز وفات ایشان را سال ۱۱۰۱ ه.ق. ثبت کرده‌اند (که خوسره‌وی، ۱۳۷۵: ۴۵؛ باباطاهری، ۱۳۵۱؛ صفی‌زاده، ۱۳۷۸: ۶۰۸). محمود پدram در کتاب تمدن مهاباد تصویری از قطعه سنگی با مضمون «سلطان» آورده و معتقد است که تاریخ موجود بر آن ۱۱۱۱ ه.ق. است (پدram، ۱۳۷۳: ۱۳۰) با این حال تاریخ مذکور ۲۱۱۱ ه.ق. است. در جریان کاوش «ابراهیم حیدری» در گوشه جنوبی شبستان گنبددار سنگ‌قبر دیگری در عمق ۹۵ سانتی‌متری شناسایی گردید که بر روی آن نوشته شده بود: «هذا مرقد المرحوم المغفور عبدالله خان ابن المرحوم بوداغ خان المکری سنه ۱۲۶۲». بعد از بوداق خان، «عبدالله خان مکری» فرزند ایشان زمامداری امارت مکری را برعهده گرفت. بنابر سندی که در کتابخانه‌ای در برلین آلمان محفوظ است و در محرم سال ۱۲۵۸ ه.ق. به وسیله «میرزا اسماعیل» به رشته تحریر درآمده است، نوشته شده: «عبدالله خان در زمان محمدشاه قاجار در جنگ هرات شرکت داشته و مورد توجه محمدشاه قرار گرفته است» با توجه به سند یادشده «عبدالرحمن بیگ» فرستاده عبدالله خان به دربار «محمدشاه قاجار» و دیوان صدارت «حاجی میرزا آقاسی» بوده، به علاوه منشی مزبور نوشته «که عبدالله خان مکری با اهل فضل و دانش سرکار داشته و به تاریخ و کتابت علاقه مند بوده» (فتاحی قاضی، ۱۳۷۲: ۲۰۹-۱۹۴). ملاجامی^۶ از دیگر قبرستان‌های مهم شهر مهاباد بود که در دوره پهلوی به علت توسعه شهری تخریب و به کلی نابود گردید. ملاجامی یکی از اعضای خاندان «مولانا ابوبکر مصنف چوری» است که در روستای چور مریوان متولد شده و بنا به درخواست بوداق سلطان برای تدریس علوم دینی به شهر مهاباد آمد و در مسجد سور^۷ به مدت ۴۰ سال امامت نماز جماعت را برعهده داشته است. سابقاً محل دفن ملاجامی قبرستان شهر ساوجبلاغ بوده که در آن مسلمانان (کردها) اقدام به دفن مردگان خود می‌کردند. از قبرستان یهودیان و ارمنیان و هم‌چنین تاقه‌دار به دلیل توسعه شهر مهاباد در دهه‌های گذشته آثار چندانی موجود نیست. تنها از قبرستان تاقه‌دار دو سنگ‌قبر موجود است که در حال حاضر به محدوده سد مهاباد منتقل شده‌اند؛ به احتمال زیاد این سنگ‌قبرها متعلق به «سید احمد» و «سید غفور» از فرزندان ملاجامی بوده باشند (صمدی، مصاحبه‌شونده، ۱۳۹۸/۱۰/۱۵). با اتکاء بر یافته‌های موجود و تصاویر قدیمی سنگ‌مزارهای قبرستان‌های بوداق سلطان و تاقه‌دار عمودی و از نوع افراشته هستند که ارتفاع و ضخامت آن‌ها متفاوت است. در زبان گُردی سورانی منطقه به این سنگ‌قبرها «کیل» می‌گویند و با تأکید بر افراد به خاک سپرده شده متعلق به دوران صفویه تا عصر قاجاریه هستند. سابقه قرار دادن سنگ‌افراشته در کنار قبر در منطقه شمال غرب ایران که مهاباد بخشی از آن است به عصر مفرغ جدید و آهن I و کاوش‌های محوطه تُل چگاسفلی (هزاره ۵ پ.م.) برمی‌گردد (مقدم، ۱۳۹۸: ۴۶۸-۴۶۳). در قبرستان‌های اسلامی سطح شهر مهاباد شخصیت‌های سیاسی و مذهبی متنفَذی هم‌چون بوداق سلطان و ملاجامی

به خاک سپرده شده‌اند که در حوادث سیاسی و مذهبی گُردستان مُکریان و مهاباد در اواخر عصر صفویه نقش مهمی داشته‌اند.

قبرستان‌های محدوده شهر مهاباد قدمتی بیش از عصر صفویه ندارند؛ با این حال قبرستان‌های بابا تورگن، اطمیش علیا و پیرمحمد لج که به ترتیب توسط محمود پدram (پدram، ۱۳۷۳)، کامران قلندری ساوجبلاغی (قلندری ساوجبلاغی، ۱۳۷۱) و نگارندگان معرفی و شناسایی شده‌اند در مطالعات باستان‌شناختی دوره اسلامی شهرستان مهاباد از اهمیت زیادی برخوردارند؛ چراکه این قبرستان‌ها از کهن‌ترین قبرستان‌های دوران اسلامی منطقه هستند و با اتکاء بر آن‌ها می‌توان به جایگاه و اهمیت گُردستان مُکریان و به‌ویژه مهاباد در ادوار مختلف اسلامی و به‌خصوص ایلخانیان پی‌برد. «مینورسکی» نیز از اعتبار و جایگاه منطقه مهاباد در دوره مغولان سخن گفته (Minorsky, 1957: 57-58) و در جایی دیگر، از اهمیت بازرگانی مهم مهاباد در عصر مغولان بحث کرده (مینورسکی، ۱۳۰۷: ۱۰۱). حذفاصل شهر مهاباد به میاندوآب و نقده، دشت وسیعی به نام «شهر ویران» وجود دارد که به دلیل جریان رودخانه‌ای مهاباد از وسط آن و خاک حاصل‌خیز از کانون‌های اصلی کشاورزی در جنوب دریای اَرومیه بوده و به احتمال زیاد با توجه به وجود سیستم اقطاع موردتوجه حکومت ایلخانیان بوده؛ چراکه «خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی» در سال ۷۰۳ ه.ق. به اقطاع‌های حکومتی مناطق مختلف برای سران سپاه ایلخان اشاره و در آن از سرزمین گُردستان و نواحی مُکری^۱ هم نام می‌برد (مینورسکی، ۲۰۰۶: ۴۴). از سه قبرستان مذکور دو قبرستان بابا تورگن و پیرمحمد در دشت شهر ویران قرار گرفته‌اند؛ به علاوه شواهد باستان‌شناختی نشان از شکل‌گیری استقرارهای مهم ازجمله محوطه‌ای به‌همین نام (کهنه شهر ویران) متعلق به عصر سلجوقیان و ایلخانیان با مساحتی بیش از ۴ هکتار در این دشت دارد. درمیان سنگ‌قبرهای گورستان‌های اطمیش علیا، بابا تورگن و پیرمحمد لج، فرم مطبق یا پلکانی قابل مشاهده‌اند که قابل مقایسه با نمونه روستای چاورچین بوکان هستند؛ این نوع سنگ‌مزارها عموماً متعلق به سده ۶ تا ۱۰ ه.ق. و غالباً مربوط به مقابر عرفا، شعرا و شخصیت‌های مذهبی جامعه بوده‌اند (ستارنژاد و همکاران، ۱۴۰۰: ۹۷). پس می‌توان گفت که در قبرستان‌های بابا تورگن، پیرمحمد لج و اطمیش علیا شخصیت‌های سیاسی، مذهبی و آئینی برجسته‌ای دفن شده‌اند و به احتمال زیاد در معادلات فرهنگی و سیاسی آن روزگار گُردستان مُکریان نقش مهمی ایفا کرده‌اند. درمیان قبرستان‌های که توسط کامران قلندری ساوجبلاغی شناسایی شده‌اند، به‌طور دقیق نمی‌توان درباره قبرستان‌های زیوه، کهنه‌ده قاضی و خطایی اظهار نظر کرد. به ترتیب از قبرستان‌های زیوه، خطایی و کهنه‌ده قاضی، از هرکدام یک سنگ‌قبر و از قبرستان پیر بایز چهار سنگ‌قبر تصویر و اطلاعات آن‌ها در دست است که اکنون از چهار سنگ‌قبر مذکور تنها یکی باقی مانده و در موزه مردم‌شناسی مهاباد محفوظ است. از قبرستان‌های زیوه، خطایی و کهنه‌ده قاضی اطلاعات چندانی در دست نیست، اما قبرستان پیر بایز متعلق به شخصی عارف و صوفی به‌همین نام و محل دفن خان عشیره دهبُکر از ایلات مهم منطقه مُکریان است.

سنگ قبرهای قبرستان‌های مذکور از نوع محرابی ساده و محرابی افراشته، و احتمالاً مربوط به دوره قاجاریه هستند.

در حیات اداره میراث فرهنگی مهاباد سنگ‌مزار تندیس‌وار (شیرسنگی) وجود دارد که در سنت تدفین منطقه مَکریان و شهرستان مهاباد برخلاف مناطق بختیاری و لرستان نادر است. براساس گزارشات موجود در استان آذربایجان غربی تنها پنج نمونه شیرسنگی وجود دارد (رحمانی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۰۷). در فرهنگ دهخدا در تعریف شیرسنگی چنین آمده: «صورت شیر که بر قبر پهلوانان از سنگ ساخته و نصب نمایند» (۱۳۷۷: ۱۴۶۶۱). شیرسنگی در تاریخ، تمدن و فرهنگ ایران زمین به صورت عمومی و در فرهنگ و هنر قوم بختیاری به صورت خاص، جایگاه ویژه‌ای داشته و امری حماسی محسوب می‌شود (احمدی و آزاد، ۱۳۸۶: ۹۰). مشابه شیرسنگی مهاباد در اکثر نقاط ایران و از جمله در لرستان شناسایی و به دست آمده‌اند (جدول ۱۱). در سده‌های گذشته برای قبور مردان نامی و شجاع روستا و برای افرادی که دارای پایگاه اجتماعی بالاتر بودند، استفاده شده است (نیکنامی و همکاران، ۱۳۹۶: ۸۹). در موزه مردم‌شناسی مهاباد به غیر از سنگ قبر قبرستان پیر بایز سه سنگ قبر دیگر نگه‌داری می‌شوند که از بازترین آن‌ها سنگ‌مزار «محمد صالح» به تاریخ ۱۱۲۶ ه.ق. هم‌زمان با سلطنت شاه سلطان حسین صفوی (۱۱۰۵-۱۱۳۵ ه.ق.) است (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۸: ۲۶۱). به نام «محمد صالح» در شجره‌نامه والیان مَکری اشاره نشده (صمدی، ۱۳۷۳: ۲۰۶)؛ در نتیجه به احتمال زیاد و با توجه به معرفی ایشان، محمد صالح از بستگان و کارگزاران دولت صفویه در ولایت مَکریان و شهر ساوجبلاغ بوده است.

نقوش هندسی، رایج‌ترین نقش‌مایه تزئینی بر سنگ قبرهای تاریخی شهرستان مهاباد از دوران ایلخانی تا قاجاریه است. از نقوش هندسی و مشتقات آن به عنوان دومین نوع نقوش هنر اسلامی یاد می‌برند. قدر مسلم این‌که نقوش هندسی با هماهنگی و احساس وحدت همراه با مضامین معنوی کتیبه‌ها، پیام‌های معنوی و روحانی ارزشمندی را نشان می‌دهند که نه تنها در روح و اندیشه بیننده رسوخ می‌کند؛ بلکه در کنار یک‌دیگر ترکیب‌های بی‌ظیری را پدید می‌آورند که به لحاظ زیبایی‌شناختی حائز اهمیت است (فراست، ۱۳۸۵: ۲۵). نقش‌مایه‌های ایجاد شده بر روی سنگ‌مزارها در فرم‌های اصلی دایره، مربع، مثلث، مستطیل و... است که شرق‌شناسان نقوش چندضلعی‌های بافته شده در هم را بیان عارفانه جمال متعال دانسته‌اند که روح را به تأمل موجود و جذبه می‌خواند (مهرداد، ۱۳۹۳: ۱۷۳). نقش‌مایه‌های کنده و برجسته به صورت: محراب، نقش زیگزاگ، لوزی‌های پشت سرهم، دایره به شکل برجسته و کنده، شمشه‌های با هشت اشعه، ترکه‌های با ایجاد شیار، پیکان‌های که در بالا به یک لوزی و در پایین به دسته به اشکال هندسی منتهی می‌شوند، از نقش‌مایه‌های هندسی معمول سنگ قبرهای تاریخی مهاباد است. کتیبه‌ها به خط نستعلیق از دیگر نقوش تزئینی سنگ قبرها هستند که در ارتباط با معرفی شخص متوفی در جامعه هستند که تعدادی از آن‌ها به دلیل از بین رفتن امکان بازخوانی آن‌ها

جدول ۱۱: مطالعه تطبیقی سنگ‌قبرهای تاریخی شهرستان مهاباد با آثار فرهنگی مَکریان و دیگر مناطق ایران (نگارندگان، ۱۴۰۱). ▼

Tab. 11: A comparative study of the historical tombstones of Mahabad city with the cultural works of Mukuryan and other regions of Iran (Authors, 2021).

ردیف	مورد مقایسه	تصویر مقایسه	سنگ‌مزارهای تاریخی مهاباد	قدمت مورد مقایسه
۱	حاجی کند بوکان			قرون میانه
۲	چاورچین بوکان			ایلخانی
۳	حاجی کند بوکان			قرون میانه
۴	اونار مشکین شهر (اردبیل)			۷۰۱ ه.ق.
۵	لرستان			نامشخص

امکان پذیر نیست. نقش شمشیر و خنجر از نقش مایه ابزارآلات جنگی هستند که تنها بر روی شیرسنگی اداره میراث فرهنگی مهاباد قابل مشاهده است (جدول ۱۲)؛ نقوش نمادین، نظیر شمشیر، خنجر، تفنگ، شیر، اسب، گل، قیچی، چاقو، بز، گوسفند و... به مفاهیمی نظیر جنسیت، قدرت و شجاعت یا پیشه صاحبان قبر اشاره دارند (نیکنامی و همکاران، ۱۳۹۶: ۸۹). درواقع با اتکاء بر سنگ قبرهای تاریخی موجود می‌توان به حوادث، رویدادها، باورها و اعتقادات مردمان مهاباد در دوره‌های مختلف اسلامی پی‌برد.

جدول ۱۲: مشخصات کلی قبرستان‌های تاریخی شهرستان مهاباد (نگارندگان، ۱۴۰۱).
Tab. 12: General characteristics of historical cemeteries of Mahabad city (Authors, 2021).

عنوان قبرستان	بابا نورگن	اطمیش علیا	لج	زنوبه	بوداق سلطان	تاقه‌دار	کهنه‌ده قاضی	پیر بایز	خطایی	میراث فرهنگی و مردم‌شناسی موزه مهاباد
قدمت	ایلخانی	ایلخانی تا عصر حاضر	ایلخانی - قاجاری	احتمالاً ایلخانی	صفویه - قاجاریه	صفویه	احتمالاً قرون میانه اسلامی	قاجاریه	قاجاریه	قرون اولیه اسلامی، صفویه، قاجاریه
نوع سنگ قبر	پلکانی و ساده	محرابی افراشته، پلکانی، گهواره‌ای، افقی ساده	پلکانی - محرابی ساده	محرابی	محرابی افراشته	محرابی افراشته	محرابی	محرابی ساده	محرابی افراشته	تندیس‌وار، محرابی افراشته، محرابی ساده
نوع نقش	کتیبه‌ای	کتیبه‌ای، هندسی	هندسی	هندسی	کتیبه‌ای	هندسی	هندسی	هندسی	گیاهی	ابزارآلات جنگی، کتیبه - ای، هندسی
قابل مقایسه	چاورچین بوکان	پیر محمد لج، ترجان	اطمیش علیا	اونار مشکین شهر	حاجی کند بوکان	حاجی کند بوکان	حاجی کند بوکان	-	-	لرستان، ترجان سقز

نتیجه‌گیری

«مهاباد» یا اصطلاحاً «ساوجبلاغ مَکری» از شهرهای مهم گردنشین در حوضه جنوب دریاچه ارومیه است که به مدت چهار سده به عنوان مرکز بخشی از گردستان ایران به نام «مَکریان» انتخاب گردید. شواهد باستان‌شناختی و منابع نوشتاری نشان از وجود قبرستان‌های قدیمی متعددی در جغرافیای سیاسی مهاباد دارند که اکنون به دلیل عوامل طبیعی و انسانی آثار چندانی از آن‌ها باقی نمانده است. تاکنون بررسی باستان‌شناختی هدفمندی که به شناسایی و پژوهشی که به مطالعه و معرفی این قبرستان‌ها بپردازد به انجام نرسیده است. در سطح کنونی شهر مهاباد پنج قبرستان بوداق سلطان، تاقه‌دار، ملاجامی، ارمنیان و یهودیان متعلق به اقشار

و گروه‌های مختلف شناسایی شده‌اند که نشان می‌دهند در سده‌های گذشته طیف‌های متنوعی از گُردها، ارمنیان و یهودیان به شکل مسالمت‌آمیز در کنار هم زندگی می‌کردند و هرکدام از آن‌ها قبرستان‌های مختص به خود احداث کرده بودند. به علاوه، والیان مُکری به فاصله ۲ کیلومتری از شهر اقدام به ایجاد قبرستانی به نام «بوداق سلطان» کرده بودند که در نگاه نخست نشان از فاصله طبقاتی و اجتماعی بین دستگاه حکومتی و ساکنان شهر دارد. در هرکدام از این قبرستان‌ها شخصیت‌های سیاسی و مذهبی هم‌چون «بوداق سلطان» و «ملاجامی» به خاک سپرده شده‌اند که در حوادث سیاسی و مذهبی آن روزگار ساوجبلاغ و گردستان مُکریان نقش مهمی داشته‌اند. با اتکاء بر یافته‌های موجود و تصاویر قدیمی سنگ‌مزارهای قبرستان‌های سطح شهر مهاباد عمودی و از نوع افراشته هستند که ارتفاع و ضخامت آن‌ها متفاوت است. در زبان گُردی سورانی منطقه، به این سنگ‌قبرها «کیل» می‌گویند و با تأکید بر افراد به خاک سپرده شده متعلق به دوران صفویه تا عصر قاجاریه هستند. براساس یافته‌های باستان‌شناختی، ازجمله سنگ‌مزارها روستاهای لُج، قوم‌قلعه، اطمیش علیا، زیویه، کهنه‌ده قاضی، ده‌بُکر و خطایی دارای قبرستان‌های قدیمی بوده‌اند که امروزه آثار چندانی از آن‌ها باقی‌نمانده‌اند. در قبرستان‌های لُج، قوم‌قلعه و اطمیش علیا سنگ‌قبرهای گهواره‌ای و پلکانی شناسایی شده‌اند که این نوع سنگ‌مزارها عموماً متعلق به سده ۶ تا ۱۰ ه.ق. و غالباً مربوط به مقابر عرفا، شعرا و شخصیت‌های مذهبی جامعه بوده‌اند؛ پس با اطمینان می‌توان گفت که قبرستان‌های بابا تورگن، لُج و اطمیش علیا، محل دفن شخصیت‌های سیاسی، مذهبی و آئینی برجسته‌ای بوده‌اند و به احتمال زیاد در معادلات فرهنگی و سیاسی آن روزگار گردستان مُکریان نقش مهمی ایفا کرده‌اند. نقش مایه‌های هندسی از نقش‌مایه‌های رایج موجود بر سنگ‌قبرهای قدیمی مهاباد است. به علاوه کتیبه‌ها به خط نستعلیق و ابزارآلات جنگی از دیگر نقوش تزئینی سنگ‌قبرهای قدیمی شهرستان مهاباد هستند که براساس آن‌ها می‌توان به حوادث، رویدادها، باورها و اعتقادات مردمان مهاباد در دوره‌های مختلف اسلامی پی‌برد. درمجموع قبرستان‌های قدیمی مورد مطالعه در این نوشتار را می‌توان از دوره ایلخانی تا عصر حاضر تاریخ‌گذاری کرد و به اهمیت مهاباد در دوران ایلخانیان و صفویان پی‌برد.

پی‌نوشت

۱. «تاقه‌دار» در زبان گُردی سورانی مُکریانی به معنی «تک درخت» است. مکان سابق تاقه‌دار از مکان‌های گردشگری و زیارتی اهالی شهر مهاباد بود که بعدها با احداث سد مهاباد اهمیت تفریحی و مذهبی خود را از دست داد. تاقه‌دار کهن سال پس از سال‌ها هنوز پابرجاست. امید است که مسؤولان شهری به این نماد توجه‌ای ویژه‌ای داشته باشند.
۲. «اطمیش» نام دو روستا است؛ بدین صورت که روستای «اطمیش علیا» در شهرستان مهاباد و «کوچک اطمیش» در جغرافیای سیاسی شهرستان بوکان واقع شده است.
۳. «کیوه سپی» به معنی سفید کوه است که یکی از کوه‌های اطراف روستای اطمیش علیا است.
۴. در شهرستان مهاباد جدا از روستای کهنه‌ده قاضی که در دهستان اختاچی غربی واقع شده است، در دهستان مُکریان غربی و کانی‌بازار نیز دو روستای دیگر به نام‌های «کهنه‌ده شهر ویران» و «کهنه‌ده شوگای» وجود دارد.
۵. «گراو» در زبان گُردی سورانی منطقه مُکریان به چشمه‌های آب معدنی با خاصیت درمانی اطلاق می‌شوند. سابقاً در محل کنونی سد مهاباد نیز چشمه آب معدنی «گراو» وجود داشت.

۶. در این قبرستان علاوه بر «ملاجمی» نواده ایشان «سید عبدالقادر»، «شاه پیکر خانم» دختر «فرخ خان مُکری»، «سید محمود بن سید عبیدالله»، «شیخ زاده خورشید»، «ملا معروف کوکُئی»، «معروف آقا» و... نیز دفن شده بودند (فتاحی قاضی، ۱۳۵۹: ۲۶-۱).
۷. «سور» در زبان کُردی به معنی «قرمز» است و دلیل نام‌گذاری مسجد و پل سور به این نام به علت آجرهای قرمز رنگی است که در ساخت آن‌ها استفاده شده است.
۸. «پِل تَمَر (ایل تیمور)» در مهاباد و سلدوز واقع در نطقه از مناطق حاصل خیز مُکریان هستند که «خواجه رشید الدین فضل الله» از آن‌ها سخن به میان آورده است.

سپاسگزاری

نگارندگان این مقاله را به استاد هژار موکریانی تقدیم می‌کنند که در راه اعتلای فرهنگ و ادبیات کُردی و فارسی اقداماتی بس ارزشمند به انجام رسانده‌اند و در پایان از دوستان گران قدر جناب آقایان کامران قلندری ساوجبلاغی، سید محمد صمدی، همزه کاکه خضری، حامد حسن سوری، مصطفی عباسی و عبیدالله سرخابی به سبب مساعدت در بخش کتابخانه‌ای موضوع مورد مطالعه، صمیمانه سپاسگزاری می‌شود.

درصد مشارکت نویسندگان

سهم نگارنده اول در نگارش این مقاله، انجام فعالیت میدانی و کتابخانه‌ای بوده و سهم نگارنده دوم و سوم نیز طراحی یافته‌های این پژوهش بوده است.

تعارض منافع

ضمن رعایت اخلاق نشر، در این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافع وجود ندارد و ۱۰۰٪ حقوق مادی و معنوی این مقاله متعلق به نگارندگان است.

کتابنامه

- ابن فوطی، عبدالرزاق بن احمد، (۱۳۷۴). «مجمع الاداب فی معجم الاقاب». به کوشش: محمد الکاظم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- احمدی، مجید؛ و سحر، آزاد، (۱۳۸۶). «گزارش گردهمایی گنجینه‌های از یادرفته هنر ایران (گنج‌نامه هنر ایرانی)». آینه خیال، ۳: ۸۸-۹۲. <https://www.gisoom.com/book/1655853/2>
- ادیب‌الشعرا، میرزاشید، (۱۳۴۵). تاریخ افشار بانضمام تاریخ قیام شیخ عبیدالله. به کوشش: محمود رامیان و پرویز شهریار افشار، تبریز: شفق تبریز.
- افخمی، ابراهیم، (۱۳۷۳). تاریخ فرهنگ و ادب مُکریان (مهاباد، سردشت و اُشنویه). سقز: محمدی سقز، جلد دوم.
- اوین، اوژن، (۱۳۶۲). ایران امروز ۱۹۰۷ - ۱۹۰۶. ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: کتاب فروشی زوار، چاپ اول.
- باباطاهری، حسن، (۱۳۵۱). مهاباد دیروز و امروز. مهاباد: شهرداری مهاباد.
- بیننده، علی؛ و نادری، رحمت، (۱۳۹۴). «کاوش در تپه سه‌گردان». مهاباد، ۱۱: (۱۷۲): ۵۲-۵۳. <https://www.academia.edu/14465352>

- پدرام، محمود، (۱۳۷۳). تمدن مهاباد (مجموعه آثار باستانی از قلعه دم‌دم تا تخت سلیمان). تهران: هور، چاپ اول.
- ثنائی، کامران، (۱۴۰۲). ولایت مکرری در سفرنامه‌ها. سنندج: ماد.
- خزنی، حسین، (۱۹۳۸). گردستان مَکریان یا آتروپاتین. ترجمه حسن داودی، سنندج: مترجم.
- حیدری، ابراهیم، (۱۳۹۷). «پژوهش، حفاظت، مرمت و احیای بنای تاریخی مقبره بداق سلطان مهاباد». اثر، ۸۱: ۱۸-۳. URL: <http://journal.richt.ir/athar/article-1-970-fa.html>
- خلیلی، سیامند؛ و یوسفی، عثمان، (۱۳۹۵). «بررسی نقش بوداق سلطان موکری (۱۰۱۷-۱۱۱۱ ق.) در تاریخ ولایت موکری در دوره پابانی صفویه». پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، ۵ (۱): ۲۱۳-۲۳۸. https://localhistories.journals.pnu.ac.ir/article_3568.html
- دومرگان، ژاک، (۱۳۳۹). جغرافیا غرب ایران. ترجمه کاظم ودیعی، تبریز: شفق تبریز.
- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷). لغت‌نامه. تهران: دانشگاه تهران، جلد دهم.
- رحمانی، روح‌اله؛ شریف‌زاده، سید عبدالمجید؛ و امرایی، مهدی، (۱۴۰۱). «نمادشناسی و گونه‌شناسی شیرسنکی‌های ایران با تأکید بر نقوش و خطوط پیرامونی». هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، ۲۷ (۱): ۱۰۳-۱۱۳. DOI: 10.22059/JFAVA.2021.320212.666665
- ریاحی، محمدامین، (۱۳۷۲). تاریخ خوی. تهران: توس.
- ستارنژاد، سعید؛ راه‌چمنی، علی‌اکبر؛ و پروین، صمد، (۱۴۰). «مطالعه، گونه‌شناسی و طبقه‌بندی سنگ‌مزارهای دوران ایلخانی تا قاجاریه در ایران». مطالعات باستان‌شناسی دوران اسلامی، ۲ (۱): ۹۳-۱۱۰. DOI: 10.22080/JIAR.2021.3221
- سرفراز، علی‌اکبر؛ و آوزمانی، فریدون، (۱۳۸۸). سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه. تهران: سمت، چاپ هفتم.
- سلیمی، اسماعیل؛ و صلح‌جو، جمیل، (۱۴۰۰). «گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و مطالعه آرایه سنگ‌قبرهای کانی‌گل (ارمنی بلاغ) بوکان». هفتمین همایش بین‌المللی باستان‌شناسان جوان: ایران و سرزمین‌های همجوار، به‌کوشش: آرمان وفایی و همایون خوش‌اقبال، تهران: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران: ۱۴۰-۱۲۹. <http://soia.org.ir/Portal/Files/2022/10/Book-of-Proceedings-of-the-7th-International-Conference-of-Young-Archaeologists.pdf>
- سلیمی، اسماعیل، (۱۳۹۶). «روند شکل‌یابی و توسعه شهر مهاباد با اتکاء بر داده‌های باستان‌شناسانه». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تهران، به‌راهنمای حسن کریمیان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه باستان‌شناسی، (منتشر نشده).
- سلیمی، اسماعیل، (۱۴۰۰). «بررسی و معرفی قلعه صارم‌بیگ مکرری در مهاباد». کشکول، ۶ (۱): ۱۸۰-۱۷۵.

- سلیمی، اسماعیل؛ صلح‌جو، جمیل؛ و عبدالله‌پور، ابوبکر، (۱۴۰۰). «بررسی و مطالعه آرایه سنگ قبرهای قبرستان قاجاری شیخ وسو روستای ترجان سقز». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۱ (۳۱): ۳۵۴-۳۲۷. DOI: 10.22084/NB.2021.21243.2103
- سلیمی، اسماعیل؛ صلح‌جو، جمیل؛ و کریمیان، حسن، (۱۳۹۸). «مطالعه و تحلیل تزئینات معماری مسکونی اواخر عصر قاجار و دوره پهلوی شهر مهاباد». دو فصلنامه علمی نگارینه هنر اسلامی، ۱۸ (۶): ۴۰-۱۷. DOI: 10.22077/NIA.2020.2965.1265
- صفی‌زاده، صدیق، (۱۳۷۸). تاریخ گرد و گردستان. تهران: آتیه، چاپ اول.
- صمدی، سید محمد، (۱۳۷۳). تاریخ مهاباد. مهاباد: رهرو، چاپ اول.
- صمدی، سید محمد، (۱۳۸۱). طوایف و عشایر گرد. مهاباد: رهرو.
- ضیایی، شیخ رئوف، (۱۳۶۳). یادداشت‌های از گردستان. به‌کوشش: عمر فاروقی، سقز: صلاح‌الدین ایوبی.
- عفیفی، ریحانه، (۱۳۸۵). «گزارش پرونده‌های ثبتی محوطه‌های باستانی شهرستان مهاباد». ارومیه: آرشیو میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری (منتشر نشده).
- غوریانس، اسکندر، (۲۵۳۶). قیام شیخ عبیدالله شمزینی در عهد ناصرالدین شاه. به‌کوشش: عبدالله مردوخ کردستانی، تهران: دانش.
- فتاحی‌قاضی، خلیل، (۱۳۵۶). «عبدالله خان مَکری». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ۱۲۳: ۴۳۰-۴۰۸. <http://ensani.ir/fa/article/163099>
- فتاحی‌قاضی، خلیل، (۱۳۷۲). «یک سند تاریخی درباره عبدالله خان مَکری». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ۱۶۷ (۱۴۷): ۱۹۴-۲۰۹. <http://ensani.ir/fa/article/163402>
- فتاحی‌قاضی، قادر، (۱۳۵۹). «گورستان ملا جامی در مهاباد (به انضمام گوشه‌ی از تاریخ مهاباد)». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ۱۸۰-۱۸۲: ۲۶-۱. opac/index.php?lvl=record_display&id=2993
- فراست، مریم، (۱۳۸۵). «همخوانی کتیبه و نقوش هندسی در بناهای اصفهان عصر صفوی». مطالعات هنر اسلامی، ۳ (۵): ۴۴-۲۵. <http://fa.journals.sid.ir/ViewPaper.aspx?id=91482>
- قلندری ساوجبلاغی، کامران، (۱۳۷۱). «قبرستان‌های تاریخی مهاباد، بوکان و میاندوآب»، (منتشر نشده).
- کریمیان، حسن؛ و سلیمی، اسماعیل، (۱۳۹۸). مهاباد؛ شکل‌یابی، توسعه فضاهای شهری و بناهای تاریخی. تهران: جهاد دانشگاهی.
- کوچرا، کریس، (۱۳۷۷). جنبش ملی گرد. ترجمه ابراهیم یونسی، تهران: نگاه، چاپ دوم.
- که‌خوسره‌وی، عه‌زیز، (۱۳۷۵). «هوزی فُزولابه‌گی و پیوندهای تی له گهل حوکمرانانی بابان و موکریان». گوفاری ئاوینه، تاران، ۵ (۱۸-۱۷): ۴۸-۴۴.

- لیتن، ویلهلم، (۱۳۶۸). خاطرات ویلهلم لیتن. ترجمه پرویز صدری، تهران: ایرانشهر، چاپ اول.
- مروی وزیر مرو، محمد کاظم، (۱۳۶۴). عالم آرای نادری. ترجمه عنایت الله رضا، تهران: زوار، جلد اول.
- معروفی اقدم، اسماعیل، (۱۴۰۰). بوکان (تاریخ، مدنیت، معماری). تهران: علم و دانش، چاپ اول.
- مقدم، عباس، (۱۳۹۸). نیایشگاه تُل چگا سفلی. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- ملازاده، کاظم؛ و محمدی، مریم، (۱۳۷۹). دایرةالمعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی ۴- بناهای عام المنفعه. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی حوزه هنری، چاپ اول.
- مهرداد، سوگل، (۱۳۹۳). «بررسی نقوش نمادین سفال‌های دوره ایلخانی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد هنر اسلامی دانشگاه تربیت مدرس، (منتشر نشده).
- مینورسکی، فلادیمیر، (۲۰۰۶). مینورسکی و کورد، وه‌گیرانی ئه‌نوری سولتانی. چاپخانه وه‌زاره‌تی په‌روه‌ده، چاپی دووهم.
- مینورسکی، فلادیمیر، (۲۰۰۷). بنچینه‌کانی کورد و چهند و تاریکی کوردناسی، وه‌گیرانی: نه‌جانی عه‌بدوللا. سلیمانیه: بلاوکراوه مه‌کتبی بیر و هوشیاری، به‌رگی هه‌وه‌ل، چاپی یه‌که‌ام.
- نادمیرزا، شاهزاده، (۱۳۶۰). تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز. به‌کوشش: محمد مشیری، تهران: اقبال.
- نصیری، محمدابراهیم زین‌العابدین، (۱۳۷۳). دستور شهریاران. به‌کوشش: محمدنادر نصیری مقدم، موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، تهران: چاپ اول.
- نیکنامی، کمال‌الدین؛ موچشی، امیرساعد؛ حیدری، محسن؛ و رضایی، ایرج، (۱۳۹۶). «گزارش مطالعات قوم‌نگاری و قوم‌باستان‌شناسی روستای لندی». محسن‌نامه (مجموعه مقالات ایرانشناسی یادنامه دکتر محسن جعفری مذهب)، به‌خواستاری: پروین استخری و جمشید کیان‌فر، تهران: نشر سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران: ۷۷-۱۰۴.
- نیکیتین، واسیلی، (۱۳۶۶). گرد و گردستان. ترجمه محمد قاضی، تهران: نیلوفر، چاپ دوم.
- وان برونسن، مارتین، (۱۳۸۱). سرگذشت شورش سمکو قبایل گرد و دولت ایران. ترجمه محمد صمدی، مهاباد: رهرو.
- وه‌تمانی، هه‌رمان؛ و خه‌لیفه، زانکو، (۱۳۸۸). فه‌ره‌ه‌نگی ئاواپی‌یه‌کانی مه‌هاباد. تاران: هه‌مایشی دانش.

- Abdulli, M., (2014). "Text of the decree appointing Budaq Sultan Mukuri and introducing one of her ministers". *Scientific Quarterly of Documents and Manuscripts of the Kurdish Regions*, 1 (2): 103-113 (In Persian).

- Adib al-Shaara. M. R., (1966). *Tarikh Afshar including the history of Sheikh Obaidullah's uprising*. by: Mahmoud Ramian and Parviz Shahryar Afshar, Tabriz: Shafaq Tabriz (In Persian).
- Afifi, R., (2015). "Report on the registration files of the ancient sites of Mahabad city". Urmia: Archive of cultural heritage, handicrafts and tourism (In Persian).
- Afkhami, E., (1984), *History of Mukrian culture and literature (Buchan)*. Saez: Mohammadi, first edition (In Persian).
- Ahmadi, M. & Sahar, A., (2007). "Report on the gathering of treasures from the Iranian art book (The Treasures of Iranian Art)". *Aine Khayal*, 3: 88-92 (In Persian). <https://www.gisoom.com/book/1655853/2>
- Alireza, H. N.; Seyed M. M. K.; Abdolkarim, E. & Shahin, A., (2022). "Tepe Bardeh-Konte: A Mannean Site in Mahabad, Northwest Iran". *Persica Antiqua*, 2: 37-59 (In Persian).
- Baba Taheri, H., (1972). *Mahabad Yesterday and Today*. Mahabad: Mahabad Municipality (In Persian).
- Badlisi, Sh. al-Din ibin-Sh. al-Din., (1860). *Sharafnameh*. by: Mohammad Ali Aouni, Egypt: Farajullah Zaki Al-Kurdi Publications (In Persian).
- Binandeh, A. & Naderi. R., (2014). "Exploring the Sahgardan Hill". *Mahabad*, 11 (172): 52-53 (In Persian). <https://www.academia.edu/14465352>
- Bishop, I., (1891). *Journeys in Persia and Kurdistan*. Vol. (II). London.
- Curzon, G. N., (1968). *Iran and the case of Iran*. Translated by: Vahid Mazandarani, Tehran: Scientific and Cultural (In Persian).
- Dehkhoda, A. A., (1998). *Dictionary*. Tehran: University of Tehran, 10th volume (In Persian).
- Demorgan, J., (1959). *Geography of Western Iran*. Translator: Kazem Vadie, Tabriz: Shafaq Publications (In Persian).
- Fatahi G. Kh., (1977). "Abdullah Khan Mukuri". *Tabriz University School of Literature and Humanities Journal*, 123: 408-430 (In Persian). <http://ensani.ir/fa/article/163099>
- Fatahi G. Kh., (1993). "A historical document about Abdullah Khan Mukuri". *Tabriz University Faculty of Literature and Humanities Journal*, 147-167: 194-209 (In Persian). <http://ensani.ir/fa/article/163402>
- Fatahi G. Q., (1980). "Molla Jami cemetery in Mahabad (including a corner of the history of Mahabad)". (In Persian). opac/index.php?lvl=record_display&id=2993.

- Flandén, E., (1947). *Eugene Flandén's travelogue to Iran*. Translated by: Hossein Noor Sadeghi, Tehran: Ishraghi Publishing House, third edition (In Persian).
- Frost, M., (2006). "Concordance of inscriptions and geometric motifs in the buildings of Isfahan in the Safavid era". *Two scientific research quarterly journals of Islamic art studies*, 3 (5): 25-44 (In Persian). <http://fa.journals.sid.ir/ViewPaper.aspx?id=91482>
- Ghazali, M. B. M., (2007). *Revival of Ulum al-Din (Ree 4th, Raba Manjiat)*. translated by: Moayeddin Mohammad Khwarazmi, with the effort of: Hossein Khadio Jam, Tehran: Scientific and Cultural, 5th edition (In Persian).
- Ghorians, E., (2536). *Sheikh Obaidullah Shamzini's uprising during the reign of Naser al-Din Shah*. edited by: Abdullah Mardokh Kurdestani, Tehran: Danesh (In Persian).
- Heydari, E., (2017). "Research, protection, restoration and restoration of the historical monument of the tomb of Budagh Sultan Mahabad". *Scientific, technical and artistic quarterly*, 81: 3-18 (In Persian). URL: <http://journal.richt.ir/athar/article-1-970-fa.html>
- Hozni, H., (1938). *Kurdiştan Mukryian or Atropatin*. Translated by: Hassan Davodi, Sanandaj: Translator (In Kurdish).
- Ibn Foti, A. R. B. A., (1995). *Majmam al-Adab fi Majam al-Aqab*. edited by: Mohammad Al-Kazem, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance (In Persian).
- Karimian, H. & Salimi, E., (2019). *Mahabad; Shaping, development of urban spaces and historical buildings*. Tehran: Jihad University (In Persian).
- Ker Porter, S. R., (1822). *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*. Vol. I, London.
- Khalili, S. & Yousefi, O., (2015). "Investigation of the role of Bodaq Sultan Mokri (1111-1017 A.H.) in the history of MUKUri province in the late Safavid period". *Iranian Local Histories Research Journal*, 5 (1): 213-238. https://localhistories.journals.pnu.ac.ir/article_3568.html
- Khuzari, S., (2018). "Historical Geography of Mukuriyan in the last four centuries". *Fatnameh Geographical Research*, 92: 129-166 (In Persian).
- Kochra, Ch., (1998). *Kurdish National Movement*. Translated by: Ebrahim Yunsi, Tehran: Negah, second edition (In Persian).
- Kokhuseravi, A., (1996). "Hozi Fahizolabegi and PiuH-Ndayehti Leh Ghol Hokmaranani Baban and Mukriyan". *Gofari Avineh, Taran*, 5 (18-17): 44-48 (in Kurdish).

- Litten, W., (1989). *Memoirs of Wilhelm Litten*. Translated by: Parviz Sadri, Tehran: Iranshahr, first edition (In Persian).
- Lockhart, L., (1965). *Extinction of the Safavid Dynasty*. Translated by: Esmail Dolatshahi, Tehran: Book Translation and Publishing Company (In Persian).
- Mahmoudi, F., (1996). *Geography of Iran*. Department of Planning and Compilation of Textbooks, Tehran: Iran (In Persian).
- Maroufi Aghdam, E., (2020). *Bukan (History, Civility, Architecture)*. Tehran: Alam and Danesh, first edition (In Persian).
- Marvi Wazir Marv, M. K., (1985). *Alam Arai Naderi*. Translated by: Enayatullah Reza, Tehran: Zovar, volume three (In Persian).
- Marvi Wazir Marv, M. K., (1985). *Alam Arai Naderi*. Translated by: Inayatullah Reza, Tehran: Zovar, first volume (In Persian).
- Mehrdad, S., (2013). "Investigation of Symbolic Patterns of Ilkhani Period Pottery". Master's Thesis of Islamic Art, Tarbiat Modares University, (unpublished), (In Persian).
- Minorsky, V., (1957). "Mongol Place-Names in Mukri Kurdistan (Mongolica, 4)". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 19 (1): 58-81.
- Minorsky, F., (2007). *The fundamentals of the Kurds and some of the darkness of Kurdish studies, and the directional implications of Abdullah's time*. The scholarly publication of Beer and Awareness: Sulaymaniyah, Volume One, First Edition (in Kurdish).
- Minorsky, V., (2006). *Minorsky and Kord*. Vahgirani Enouri Soltani, Vahzareti Pahrohrdeh Printing House, Doveh Printing House.
- Moghadam, A., (2018). *Tol Chaga Sefli Shrine*. Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (In Persian).
- Molazadeh, K. & Mohammadi, M., (2000). *Encyclopaedia of Historical Monuments of Iran in the Islamic Period*. 4- Beneficial Monuments, Tehran: Organization of Islamic Propaganda in the Art Field, first edition. (In Persian).
- Momeni, M., (2004). *Review (the first history of Islamic conquests in Kurdistan)*. The book of the month of history and geography (In Persian).
- Nader Mirza, P., (1981). *History and Geography of Darul-Sultaneh Tabriz*. edited by: Mohammad Moshiri, Tehran: Iqbal (In Persian).
- Nikitin, V., (1987). *Kurds and Kurdistan*. Translator: Mohammad Ghazi, Tehran: Niloufar Publications (In Persian).

- Niknami, K.; Mochshi, A. S.; Heydari, M. & Rezaei, I., (2016), "Ethnographic and Ethnoarchaeological Studies Report of Landi Village". *Mohsen Nameh (Collection of Iranology Articles in the Memoir of Dr. Mohsen Jafari Madhab)*, Courtesy: Parvin Astakhri and Jamshid Kianfar. Tehran: Publication of the National Library and Records Organization of the Islamic Republic of Iran: 77-104 (In Persian).
- Noheh Khan, H., (2011). "Criteria of divisions of the country in the Pahlavi period". *Microcontrol*, 4 (9): 118 (In Persian).
- Pedram, M., (1994), *Civilization of Mahabad (collection of ancient works from Dam-Dam Peak to Takht Suleiman)*. Tehran: Hor, first edition (In Persian).
- Qalandari Savjbalaghi, K., (1992). "Historical cemeteries of Mahabad, Bukan and Miandoab". (unpublished), (In Persian).
- Rahmani, R.; Sharifzadeh, S. A. M. & Amraei, M., (2021). "Symbolology and Typology of Iranian Lion Stones with Emphasis on Patterns and Peripheral Lines, Fine Arts - Visual Arts". 27 (1): 103-113 (In Persian). DOI: [10.22059/JFAVA.2021.320212.666665](https://doi.org/10.22059/JFAVA.2021.320212.666665)
- Rawlinson, H. C., (1840). "Notes on Journey from Tabriz, through Persian Kurdistan, to the Ruins of Takhti- Soleiman, and fram Thence by Zenjan and Tarom, to Gilan, in October and November, 1838; With a Memoir on the Site of the Atropatenian Ecbatana". *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 10: 1- 64.
- Rehrburn, K. M., (1970). *The State System in the Safavid Period*. translated by: Kikavos Jahandari, Tehran: Book Translation and Publishing Company (In Persian).
- Riahi, M. A., (1993). *Tarikh Khoi*. Tehran: Tos (In Persian).
- Rouhani, B., (2003). *History of Kurdish celebrities (oms and families)*. by: Mohammad Majed Marduk Rouhani, Tehran: Soroush Publications (In Persian).
- Safizadeh, S., (1999). *History of Kurds and Kurdistan*. Tehran: Atiyeh, first edition (In Persian).
- Salimi, E. & Salahjo, J., (2020). "Typology, classification and study of the tombstone array of Kanigol (Armani Balagi) Bukan". *7th International Conference of Young Archaeologists: Iran and the Land Neighbors*, effort: Arman Vafaei and Hodayun Khosh Iqbal, Tehran: Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran: 129-140 (In Persian). <http://soia.org.ir/Portal/Files/2022/10/Book-of-Proceedings-of-the-7th-International-Conference-of-Young-Archaeologists.pdf>

- Salimi, E., (2016). "The process of shaping and developing the city of Mahabad by relying on archaeological data". Master's Thesis in Archeology University of Tehran, under the guidance of Hassan Karimian, Faculty of Literature and Humanities, Archeology Department, (unpublished), (In Persian).
- Salimi, E., (2020). "Inspection and introduction of Saram-Big Mukuri fort in Mahabad". *Kashkul*, 6 (1): 180-175 (In Persian).
- Salimi, E.; Salahjo, J. & Karimian, H., (2018). "Study and analysis of residential architectural decorations of the late Qajar era and Pahlavi period of Mahabad city". *Two scientific quarterly journals of Islamic art*, 18(6): 17-40. DOI: [10.22077/NIA.2020.2965.1265](https://doi.org/10.22077/NIA.2020.2965.1265)
- Salimi, E.; Salhjo, J. & Abdullahpour, A., (2020). "Investigation and study of the array of tombstones in the Qajar cemetery of Sheikh Vusu village of Turjan, Saqez". *Iranian Archaeological Research*, 11 (31): 354-327 (In Persian). DOI: [10.22084/NB.2021.21243.2103](https://doi.org/10.22084/NB.2021.21243.2103)
- Samadi, S. M., (1994). *History of Mahabad*. Mahabad: Rahro, first edition (In Persian).
- Samadi, S. M., (2001). *Kurdish clans and nomads*. Mahabad, Rahro.
- Sanai, K., (2022). *Mukuri province in travel books*. Sanandaj: Mad.
- Sarfraz, A. A. & Avarzamani, F., (2008). *Coins of Iran from the beginning to the Zandiyeh period*. Tehran: Samit, 7th edition (In Persian).
- Satranjad, S.; Rah Chemani, A. A. & Parvin, S., (2020). "Study, typology and classification of tombstones from the Ilkhanate to Qajar era in Iran". *Archaeological Studies of the Islamic Era*, 2 (1): 110 - 93 (In Persian). DOI: [10.22080/JIAR.2021.3221](https://doi.org/10.22080/JIAR.2021.3221)
- Vahtamani, H. & Khalife, Z., (2018). *Mahabad*. Taran: Ha-Maishi Danesh (In Kurdish).
- Van Brunzen, M., (2013). *The story of the Samko revolt of the Kurdish tribes and the Iranian government*. Translated by: Mohammad Samadi, Mahabad: Rahro. (In Persian).
- Waqidi, M. B. O., (1995). *Fatuh Sawad al-Iraq*. Translated by: Abdulaziz Vaezi Sardashti, with introduction, correction and notes by Nader Karimian, Tehran: M. preacher (In Persian).
- Ziyai, S. R., (1984). *Notes from Kurdistan*. edited by: Umar Farooqi, Saqez: Salahuddin Ayubi (In Persian).